

איילת לנגר

ג'ון מילטון, 2013 / אריאופגיטיקה. הוצאת שלם, ספריית לויתן. תרגום: אביעד שטיר. מבוא: ויליאם קולברנר.

ג'ון מילטון נמנה עם המשוררים החשובים והמשפיעים ביותר במסורת הספרות האנגלית. הוא נולד בלונדון למשפחה מבוססת מן המעמד הבינוני בשנת 1608, חמש שנים לאחר מות המלכה אליזבת הראשונה ועלייתו לשלטון של ג'יימס השישי מלך סקוטלנד (ג'יימס הראשון מלך אנגליה). אביו, שהיה נוטריון ובזמנו החופשי מוסיקאי מחונן ומלחין, העניק לבנו חינוך מצוי. תחילה קנה מילטון הצעיר דעת בבית אביו, ולאחר מכן המשיך את לימודיו בבית הספר סנט פול. לאחר לימודיו בקיימברידג' החליט מילטון לא לבחור בקריירה בכנסייה, ובעידודו ובתמיכתו הכלכלית של אביו הקדיש שש שנים תמימות ללימודים אינטנסיביים עצמאיים שיכשירו אותו לקריירה של משורר. כשרון הכתיבה שלו, שהתגלה בגיל צעיר, כשרונו לשפות ומשיכתו העזה ללימודים חברו לידענותו רחבת האופקים והפכו אותו לאחד המלומדים הגדולים של המאה השבע עשרה. הוא שלט ביוונית ובלטינית, בצרפתית ובאיטלקית, ויש הטוענים שאף ידע עברית במידה מספקת כדי לקרוא את התנ"ך במקור. עם יצירות המופת המוקדמות שלו נמנים: *On the Morning of Christ's Nativity*, האלגיה החשובה ביותר בתולדות הספרות האנגלית –

Lycidas, צמד הפואמות *L'Allegro and Il Penseroso* ומחזה קצר, *Comus*.

כל אלה נכתבו לפני פרוץ מלחמת האזרחים באנגליה בשנת 1642. בשל המתחים שהובילו לפרוץ המלחמה קטע מילטון את המסע באירופה שערך בסיומן של שש שנות לימודיו בבית אביו ושב לאנגליה. "חשבתי שתהיה זו שפלות מצדי לטייל בארצות אחרות בניחותא לשם הרחבת השכלתי, בעוד רעיי האזרחים בבית נלחמים למען החרות", כתב (שם: יז). כפי שמציינת ברברה לוולסקי בספרה החשוב *חיי מילטון*¹, החוקרים חלוקים בסוגיית הגורמים שהובילו לפרוץ מלחמת האזרחים. בעוד שחוקרים ככריסטופר היל מייחסים את המלחמה לשורה של קונפליקטים – אנגליקניזם מול פוריטניזם, הפרלמנט מול המלך, כלכלה פטריארכלית מול אינדיבידואליזם, מעמד ביניים עולה מול שקיעת האריסטוקרטיה, ותיאוריות של מונרכיה אבסולוטית מול תיאוריות של אמנה חברתית – היסטוריונים רביזיוניסטים כקונרד ראסל וג'ון מוריל מייחסים את פריצת הסכסוך לשורה של טעויות וצירופי מקרים (לוולסקי, 120). מילטון עצמו האמין שהמהפכה היא תוצאה של הברדלים פוליטיים ודתיים עמוקים. עם שובו לאנגליה בקיץ 1639 זנח את שאיפותיו

לכתוב אפוס אנגלי גדול והקדיש את כל עתותיו לכתובת פרוזה פוליטית שעיקרה ההגנה על החרות. "אף שבאותו זמן הייתי עסוק בעניינים שונים אחרים החלטתי", כתב מילטון, "להקדיש לקונפליקט את כל כשרונותי ואת כל כוחותי" (שם: 121). במלחמות הפמפלטים שניטשו באנגליה בתקופה שלאחר שובו פרסם מילטון שורה של חיבורים פוליטיים ותיאולוגיים שבהם צידד בזכותו הבלעדית של הפרלמנט לערוך רפורמות בכנסייה ובמדינה ותמך, בשלב מאוחר יותר, בהוצאתו להורג של המלך צ'רלס הראשון. בחמישה חיבורים שבהם תמך בגירושין הרחיב מילטון את מושג החרות הכללי מהעולם הפוליטי אל התחום האישי. תפיסה מורחבת זו של החרות היא גם עניינו של החיבור אריאופגיטיקה, הנמנה עם חיבורי הפרוזה החשובים והמשפיעים ביותר שכתב מילטון בתקופת האינטרגנום, התקופה שבין הוצאתו להורג של המלך צ'רלס הראשון וכינונה מחדש של המלוכה על ידי בנו המלך צ'רלס השני.

בתקופת הרסטורציה ניצל מילטון מגורלם של רבים מחבריו המהפכנים שהוצאו להורג בעינויים ורכושם הוחרם. לאחר שנכלא לתקופה קצרה יחסית שוחרר לביתו. כשהוא משולל רוב רכושו, עיוור ולמוד סבל ואכזבה במישור האישי והלאומי, הקדיש מילטון את כל עתותיו לחיבור האפוס הגדול שהכין את עצמו לכתוב בהיותו איש צעיר. גן העדן האבוד, שהתפרסם בפעם הראשונה בשנת 1667, הקנה לו תהילת עולם (האפוס תורגם לעברית בשנת 1982 על ידי ראובן אבינעם בהוצאת מסדה ועם הספר) והשפיע השפעה עמוקה על כל המשוררים האנגלים שבאו אחריו. עניינו של גן העדן האבוד הוא סיפור הבריאה והחטא הקדמון, ובעיצובו, כפי שמדגים דייוויד ר' סלאוויט,² מרכיב מילטון שתי מסורות גדולות אך שונות זו מזו שהדמיון המערבי מתקשה בדרך כלל ליישב: מצד אחד האפוסים הקלאסיים של הומרוס וורגיליוס ומצד שני החזון הקוהרנטי של ההיסטוריה שמתארים הכתובים העבריים והנוצריים. בשנת 1671, שלוש שנים לפני מותו, פרסם שתי יצירות גדולות נוספות, האפוס הקצר *Paradise Regained* והפואמה הדרמתית *Samson Agonistes*, הסובבות שתיהן סביב תמת החרות האנושית מול אלוהים והקשר שלה לעשייה הפוליטית.

החיבור אריאופגיטיקה נכתב כתגובה על פקודת הרישוי שהוציא הפרלמנט ב-14 ביוני 1643, שהשיבה על כנה את פקודת הרישוי משנת 1637 של לשכת היועצים הפנימית של המלך צ'רלס הראשון. מטרתה של תקנה זו הייתה לעצור את שטף הפרסומים שבא בעקבות פירוק לשכת היועצים וביטול תקנותיה על ידי הטלת צנזורה על כל החיבורים טרם פרסומם ופסילתם של אלה שנחשבו לדברי כפירה. זהו נאום כתוב, המרמז בכותרתו על נאום בעל כותרת זהה שחיבר הנואם היווני איסוקרטס משנת 355 לפנה"ס לערך. בנאומו פונה איסוקרטס לבית הדין של אתונה (המכונה אריאופגוס על שם מקום מושבו) כדי לשכנע אותו לשנות את מבנה הדמוקרטיה. בחיבורו אריאופגיטיקה מבקש מילטון לעשות כמעשה איסוקרטס: הוא פונה לפרלמנט האנגלי כדי להשיא עצה שעניינה ביטול

פקודת הרישוי משנת 1643. כפי שמציין ויליאם קולברנר במבוא לתרגום העברי, פקודת הרישוי של 1643 נתפסה על ידי מילטון כ"בגידה באידיאלים של הרפורמציה שהביאו את חברי הפרלמנט לשלטון" וכ"חיקוי דרכי הפעולה של המלך והכנסייה" שהפרלמנט נבחר כדי לשנותן. כנגד רוח פקודת הרישוי מעמיד מילטון באריאופגיטיקה את החובה להגן על החרות האינטלקטואלית, המילה הכתובה והמחשבה. זהו חיבור בהיר, חריף ומנומק היטב, שבבסיסו מונח העיקרון המופשט של החרות: כל הטלת צנזורה על הדפוס מציבה מכשול בפני האמת והיא תוביל בהכרח לדיכוי הידע על כל ענפיו. עיקרון זה של החרות עובר כחוט השני בחמשת החלקים המרכיבים את אריאופגיטיקה. בחלק הראשון סוקר מילטון את ההיסטוריה של ההגבלה על הפרסום, ולאחריו הוא עובר לדיון בחשיבותו של מעשה הקריאה וקורא להתיר את פרסומם של כל סוגי הספרים, "שיש בהם טובים ויש בהם רעים" (שם: 12). בחלק זה של דיונו נגד הצנזורה מופיע אחד הטיעונים המפורסמים והמשפיעים ביותר של מילטון. הטוב ורע צומחים בעולם ללא הפרד, קלועים וכרוכים זה בזה, אומר מילטון, וממשיך: "מקליפתו של תפוח נגוס אחד זינקו לאוויר העולם דעת הטוב ודעת הרע כשני תאומים אחוזים זה בזה" (שם: 13). ידיעת הטוב כרוכה בהכרח בידיעת הרע, ולכן כל צנזורה של הרע פוגעת אף ביכולתנו לדעת את הטוב.

בחלק השלישי טוען מילטון שפקודת הרישוי אין ביכולתה לדכא לחלוטין את הפצתם של הרעיונות שהגוף השולט מעוניין למנוע את פרסומם. הטיעון בזכות ריבוי הדעות נידון בהרחבה רבה בחלק הרביעי של אריאופגיטיקה. דת ואמת, אומר מילטון, מחייבות "ויכוחים רבים, ספרים רבים, דעות רבות", שכן "בקרוב אנשים טובים הדעה אינה אלא ידע בהתהוות" (שם: 34). מילטון מדגיש שידע אמיתי נרכש בתהליך ארוך ובעבודה קשה ומי שמקבל דברים מן המוכן, דברים שנאמרו על ידי הפסטור שלו או דברים שהכתיבה הקהילה, הוא למעשה כופר באמת. בחלק החמישי, החותם את החיבור, מטיל מילטון על העם האנגלי, "לא עם אטי וקהה מוחין, אלא עם שרוחו זריזה, פיקחית ובעלת טביעת עין" (שם: 33) לבטל את פקודת הרישוי.

חשוב לציין שעקרון החרות המונח בבסיס אריאופגיטיקה אינו מוגבל לתחום החרות האישית. ההגנה על דעותיו ואמונותיו של היחיד היא, לגבי דידו של מילטון, תנאי לחרותו של התחום הציבורי. קולברנר מציין שבניגוד לתפיסת החרות במסורת הליברלית המודרנית, המבוססת על ההבחנה בין התחום הפרטי לציבורי, תפיסת החרות של מילטון קרובה יותר למה שישעיהו ברלין כינה חרות "חיובית", שהיא "חרות המתממשת באופן פעיל מתוך התייחסות לתחום הציבורי" (עמ' לא). בעיני מילטון, התחום הציבורי הוא מרחב הפתוח לכול ובו ואך בו מתרחש תהליך החתירה אל האמת, שכל אחד נקרא ליטול בו חלק. תנאים אלו מגדירים את היחסים שבין התחום הפרטי לבין התחום הציבורי כהדדיים וכמפריים זה את זה. בתפיסת החרות של מילטון הסובלנות וחופש המצפון

המוענקים ליחיד במרחב הציבורי הם הם התנאים המאפשרים את תהליך החתירה אל האמת המתרחש רובו ככולו בציבור. תפיסת החרות של מילטון התקבלה כמעט בשוויון נפש לאחר פרסומה באריאופגיטיקה, אך השפיעה השפעה עמוקה על מסורת הפוליטיקה המערבית. כפי שמציין קולברנר, המשוררים האנגלים ויליאם וודסוורת' ושלי פרסי העלו אותה על נס בדיוניהם על החרות בקונטקסט המאבקים הפוליטיים של זמנם, תרגומו של מיראבו יצא לאור ארבע פעמים במהפכה הצרפתית, והיא מצוטטת לעתים קרובות בהכרעות דין של בית המשפט העליון של ארצות הברית.

לתרגום העברי של אריאופגיטיקה שני חלקים שווים: כ־60 העמודים הראשונים מוקדשים למבוא מוער שחיבר פרופסור ויליאם קולברנר מאוניברסיטת בר־אילן, מחוקרי מילטון הבולטים בעולם, וכ־60 העמודים הבאים מובא תרגומו של אביעד שטיר לאריאופגיטיקה ומפתח העניינים החותם את החיבור. המבוא מקיף ומלומד וממקם את היצירה היטב הן בקונטקסט ההיסטורי שלה והן בקונטקסט מסורת הספרות והמחשבה המדינית המערבית. גם חוקרי מילטון והמחשבה המדינית בראשית העת החדשה וגם מי שאינו בקי ביצירתו ימצאו בו עניין רב. הערות השוליים הרבות מאפשרות לקוראים המעוניינים בכך להעמיק את ידיעותיהם בנושאים המפורטים במבוא.

מעניינת במיוחד גישתו של קולברנר לרלבנטיות של אריאופגיטיקה לישראל של המאה העשרים ואחת. קולברנר מציע להציב את הקריאה ביצירותיו הגדולות של מילטון, במיוחד את שתי יצירותיו הגדולות בשירה ובפרוזה, *גן העדן האבוד* ואריאופגיטיקה, במרכז השיח הפוליטי הישראלי. "אם נתיר לאריאופגיטיקה להיכלל בשיחות שלנו על אזרחות, קהילה וסובלנות", אומר קולברנר, "יהיה בכך כדי לעורר תגובות חדשות לשאלות על קווי המתאר ועל המחויבויות של מדינה יהודית דמוקרטית". חילוקי דעות, אומר קולברנר, הם "ידע בהתהוות", ויש לעודד אותם משום שהם תורמים תרומה עצומה לחתירה הציבורית למימושה של החרות. אף שקולברנר מגביל את את דיונו למסגרת התחום הציבורי הישראלי, ניתן להבינו גם בהקשרים רחבים יותר הנוגעים לסוגיית קבלת האחר. לא נותר אלא לקוות שתרגומו לעברית של כתב ההגנה על החרות האינדיבידואלית והציבורית יתרום לשיח הציבורי הישראלי ויפתח אותו לדעות מגוונות ככל האפשר, שהרי החתירה אל האמת, כפי שמציע מילטון, מותנית בחופש הדיבור, הכתיבה והמחשבה של היחיד, יהיו דעותיו אשר יהיו.

מלבד כישורים בלשניים וספרותיים דורשת הרקת שפתו העשירה של מילטון לעברית גם הבנה מעמיקה של הקונטקסט ההיסטורי שבו נכתב כתב ההגנה על החרות. אביעד שטיר עומד במשימה המורכבת בכבוד, אם כי לעתים מושפע שטיר מלהט הדימויים השוטף את המקור ומוסיף דימויים משל עצמו המכבידים, לדעתי, על הקריאה. כך, למשל, *Have a vigilant eye* מתורגם כ"לפקוח עיני נץ" (שם: 4), בעוד שאפשר היה להסתפק ב"עין צופייה". דימוי אחר, של ספרים כבני הנשמה, *soul... whose progeny*,

they are מתורגם כ"הנשמה שמחלציה יצאו", ובכך מתאר המתרגם את הנשמה כיצור ביולוגי, השייך כולו לעולם החומר, תיאור המנוגד, לעניות דעתי, לתפיסתו המוניסטית-אנימיסטית של מילטון. דבר דומה קורה בתרגום living intellect that bred them "האינטלקט המתורגם כ"אינטלקט החי אשר הוליד אותם". מוטב היה לטעמי לתרגם "האינטלקט החי אשר ממנו התפתחו", במובן הפיגורטיבי שבו נהוג לפרש את המילה breed בשורה 1010 בספר התשיעי של גן העדן האבוד.

אלה הם כמובן עניינים שבטעם ואין בהם כדי להפחית מערכו העצום של מעשה התרגום ומן העבודה המסורה שניכרת היטב גם בהערות השוליים החשובות שנוספו לו (הערה 12, למשל, הדנה בפירושים השונים להשתקפות התבונה באישון העין, מחכימה ומאירת עיניים). זהו נדבך חשוב בספריית "לוייתן" של הוצאת שלם, והוא מאפשר לציבור הקוראים עברית מפגש רציני, מלומד ובלתי אמצעי עם הגותו הפוליטית של משורר גדול, הגות שהשפיעה השפעה עמוקה על התפתחות הרעיונות הליברליים של חופש הדיבור, המילה הכתובה והמחשבה.

הערות

- 1 Barabara K. Lewalski. 2000. *The Life of John Milton*. Oxford: Blackwell.
- 2 David R. Slavitt. 2011. *Milton's Latin Poems*. Baltimore, Md.; London: Johns Hopkins University Press.

אורי בריוסף

יגאל קיפניס, 2012 / 1973: הדרך למלחמה. אור יהודה: דביר. 363 עמודים.

ארבעים שנה עברו מאז מלחמת יום הכיפורים ודומה שהמחלוקות עליה רק הולכות וגוברות. מחלוקות כאלה, דוגמת "מלחמת הגנרלים" בחזית הדרום או שאלת אחריותו של הדרג המדיני לאשר אירע, פרצו עוד בטרם שככה האש או זמן קצר לאחר תום המלחמה. במידה לא קטנה הן היו הד טבעי לחוויה הטראומתית הקשה שחוותה החברה הישראלית לנוכח התנפצותן של מה שנתפסו עד אז כאמיתות מוחלטות וכמו כן הצורך למצוא אשמים במחדל שהביא למחיר הכבד. המחלוקות שהחלו לצוץ על פני השטח בעשרים השנים האחרונות נגעו יותר להיבטים קונקרטיים של הכשל ההתרעתי ועד כמה כשל זה אכן עמד בבסיס המחיר הכבד ששילם צה"ל על כך שנתפס בלתי מוכן למלחמה. רק בעשר השנים האחרונות החלה לעלות במלוא חריפותה השאלה באיזה מידה ניתן היה למנוע את המלחמה לו גולדה מאיר וחבריה להנהגה היו מוכנים לפסוע במשעול המדיני ולא דבקים בסטטוס קוו שבהמשכו, כך ידעו, הייתה צפויה מלחמה נוספת.

במרכז ספרו של יגאל קיפניס עומדת סוגיה זו וסביבה הוא קיבץ מרכיבים רבים אחרים בהתנהלות ההנהגה בשנה שלפני המלחמה, אשר הובילו, לטענתו, לכך שצה"ל נמצא בלתי מוכן למלחמה כאשר זו פרצה. הספר עורר הדים רבים. הוא זכה לשלל כתבות עיתונאיות אוהדות ואפילו להגדרה כ"ספר החשוב ביותר שיצא לאחרונה בישראל" (שלח, 2012). שתי תכניות הדגל של הערוץ הראשון לציון מלחמת יום הכיפורים, זו של 2011 (עוד בטרם התפרסם הספר) וזו של 2012 (לאחר שהתפרסם), העמידו במרכזן את גילוייו הדרמטיים של קיפניס ששפכו אור חדש על הדרך למלחמה. גם האקדמיה העניקה לו כבוד רב. לפחות שלוש אוניברסיטאות ערכו לכבודו כינוסים מיוחדים (אילו אוניברסיטאות? יש כאן האשמה ביחס לאקדמיה, לפחות ראוי לציין בעיניי את מי הוא מאשים...) ועל אלה נוספו אירועים דומים בלא מעט מכללות. ועם זאת, ככל הידוע לי באף לא אחד משלל האירועים האקדמיים האלה לא נערך דיון מקצועי של ממש על תוכנו של הספר ותקפות הטענות שהוצגו בו. הדבר מצער כי קיים פער גדול מאוד בין יומרתו של קיפניס להציג את מלחמת יום הכיפורים מזווית חדשה לגמרי לבין הכיסוי הממשי לכך בגוף הספר. האקדמיה כשלה כאן, לדעתי, כאשר נתנה במה לטיעונים שנויים מאוד במחלוקת מבחינה מחקרית בנושא כה רגיש לרבים בחברה הישראלית,

מבלי להעמידם כלל למבחן האקדמי המקובל – זה של דיון מקצועי פתוח על תקפות התייעוד ותקפות הפרשנות.

הטיעון המרכזי של הספר הוא שבשנה שלפני המלחמה, עמד במרכז מעייניה של ההנהגה הישראלית – ראש הממשלה גולדה מאיר, שר הביטחון משה דיין והשר ללא תיק ויועצה הקרוב של ראש הממשלה, ישראל גלילי – החשש שיוזמה מדינית חשאית של סאדאת להשגת הסדר כולל תהפוך בסיס ליוזמה מדינית אמריקאית שתדחק את ישראל חזרה לגבול הבינלאומי עם מצרים. היוזמה המצרית הוצגה בפני הנרי קיסינג'ר, יועץ הנשיא לביטחון לאומי והאיש החזק בממשל הנשיא ניקסון, בסוף פברואר 1973 ונדחתה על ידי ישראל. אבל קיסינג'ר, לטענת קיפניס, לא ויתר והכין במהלך 1973 תכנית מדינית קונקרטיה שאותה עמד להשיק אחרי הבחירות בישראל בסוף אוקטובר 1973. גולדה ודיין שהיו מודעים לכך חששו מאוד מיוזמה זו, ומסיבות שאינן ברורות דיין הם מידרו בצורה קפדנית את הדרג הצבאי (הרמטכ"ל) והדרג המודיעיני (ראש אמ"ן וראש המוסד) מהתכנית האמריקאית. ערב המלחמה הם סברו, לגרסת קיפניס, שסאדאת לא ייקח את הסיכון הכרוך במהלך צבאי שנועד לקדם מהלך מדיני כיוון שמהלך כזה עמד ממילא על הפרק. לכן גולדה ודיין העריכו שחרף כל המידע המדאיג שהצטבר, פני מצרים אינם למלחמה – מה שתרים באופן משמעותי להפתעה הגדולה.

אם לתזה הזו היה בסיס עובדתי של ממש, היה אכן ספרו של קיפניס מהווה תרומה חשובה להיסטוריוגרפיה של המלחמה. למרבה הצער הדבר אינו כך. אמנם נכון שסאדאת, שחשש מאוד מעימות צבאי עם ישראל גם לאחר שקיבל את החלטתו לצאת למלחמה בסוף אוקטובר 1972, הציג בפני האמריקאים תכנית להסדר כולל שהיו כרוכים בה ויתורים מצריים משמעותיים במיוחד בתחום הביטחון. נכון גם שמקבלי ההחלטות הישראלים דחו תכנית זו למרות שידעו שפירושה הכמעט ודאי של דחייה כזו היא יוזמה מלחמתית מצרית. אך כאן קיפניס אינו מחדש דבר (Kissinger, 1982; מנקוביץ, 2005; בר-יוסף, 2007). לעומת זאת, לחידוש המרכזי שלו, קיומה של תכנית של קיסינג'ר להניע מהלך מדיני כולל מיד לאחר הבחירות בישראל, אין כמעט בסיס בחומר הארכיוני האמריקאי. יתרה מזאת, המחקר הארכיוני המוסמך והמדוקדק ביותר בנושא שולל את מסקנתו של קיפניס. קרייג דייגל, אחד משני העורכים של הכרך של מסמכי המדיניות האמריקאית במזרח התיכון בתקופה הרלבנטית (Howland & Daigle, 2011) ומי שחיבר את הספר המתועד והעדכני ביותר על מדיניותה האזורית של ארה"ב לפני המלחמה, קבע מפורשות כי לקיסינג'ר לא היה עניין של ממש בקידום מהלך משמעותי להסדר ישראלי-מצרי וזאת מתוך הבנה שמהלך כזה היה עלול לפגוע בנכס החשוב ביותר שהשיג – ה"דטנט" עם ברה"מ. לחשיבה הזו היו שותפים גם הסובייטים. על כך נוספה גם הערכת הבית הלבן והקמלין שמצרים לא תפתח במלחמה שבה היא עתידה להיות מובסת (Daigle, 2012: 8).

מחקרו של קיפניס הוא דוגמה למתודת מחקר סלקטיבית שנוטלת משפע המידע הארכיוני את מה שתומך בטיעוניה ומתעלמת מכל מה שסותר אותם. אבל אם מקבלים את מסקנתו של המחקר האמריקאי הרציני ביותר בתחום ומחקרים שנערכו על ידי אנשי מקצוע ישראלים שאף הם לא איתרו את התכנית האמריקאית שעליה מתבסס קיפניס (נוסף על המקורות שהוזכרו, ראו וטניק ושלום, 2012 וצורף, 2013), אין מנוס מהמסקנה שתכנית כזו לא התקיימה בפועל. מסקנה זו שומטת את הקרקע גם מתחת לשאר טיעוני הספר. בהעדר תכנית אמריקאית קונקרטיה גולדה ודיין לא יכלו לחשוש ממהלך חדש. חיזוק לכך שבשנה שלפני המלחמה גולדה לא חששה במיוחד ממהלך כזה ניתן גם במחקרים אחרים (גולדשטיין, 2012: 546-551). גם לטענה כאילו דיין וגולדה הסתירו מהדרג המודיעיני והצבאי את התכנית האמריקאית (שכאמור לא הייתה קיימת באופן ממש), אין בסיס. לדרג המדיני שמורה אמנם הזכות להסתיר מאנשי הצבא והמודיעין סוגיות מסוימות, אבל העדויות הברורות הן שדווקא במקרה הזה לא רק שראש אמ"ן ידע על כל המהלכים המדיניים אלא גם שיתף פעולה עם גולדה, דיין וגלילי בהסתרתם מפני עמיתיהם השרים (בר-יוסף, 2001: 178). ובאשר לקשר שבין המהלך המדיני האמריקאי הצפוי להערכת גולדה ודיין לגבי סיכויי המלחמה – הפרוטוקולים המלאים של ישיבות מקבלי ההחלטות בימים שלפני המלחמה, במיוחד ביום שישי, ה-5 באוקטובר, לא מאששים בשום צורה את טיעונו של קיפניס כאילו הם העריכו שסאדאת יימנע מפתחה באש כיוון שמהלך מדיני עמד ממילא על הפרק. אמת, קיפניס גורס שהם שמרו זאת לעצמם ולכן הגיוני שלא יהיה לכך ביטוי בפרוטוקולים, אבל טיעון כזה, שמטבעו אינו יכול להיות מופרך, הוא בעייתי מאוד לא רק בגלל כל מטען העדויות שסתר אותו וכבר תואר כאן, אלא גם מכיוון שמדברי גולדה בישיבות עלה חשש אמיתי ממלחמה, ומדברי דיין, שהאמין עד הרגע האחרון שמלחמה אינה ודאית כלל, עולה שהיו לו שיקולים אחרים לגמרי שבגללם חשש פחות ממלחמה כוללת.

השימוש הסלקטיבי של קיפניס בחומר הזמין כדי להעלות תזות "סנסציוניות" אך בלתי מבוססות אינו רק נחלת התהליך המדיני והשלכותיו. שתי דוגמאות יספיקו. האחת נוגעת לאיחור הישראלי בגיוס המילואים ולהחלטה להימנע ממכת מנע כאשר כבר היה ברור שמלחמה עלולה לפרוץ בתוך שעות. קיפניס טוען שהדבר נבע מהתחייבות ישראלית לקיסניג'ר בסוף 1971 ("שנת ההכרעה") שישראל תחכה יותר משעתיים לפני שתגיב (שם: 61, 95, 121, 235). הוא מתעלם לגמרי מהפרוטוקולים של הדיונים בשנה שלפני המלחמה, שהיה ברור מהם שהדרג המדיני מודע לכך שמכת מנע היא מרכיב אינטגרלי בסיסי בכל תכניות המלחמה ולא הביע התנגדות לכך ומכך שדיין נימק את התנגדותו למכת מנע, כמה שעות לפני שנפתחה האש, בעיקר בספק אם מלחמה אכן בפתח. נקודה שנייה נוגעת ל"אמצעי האיסוף המיוחדים". ככל שנחשפות עדויות מקבלי ההחלטות בפני ועדת אגרנט, כך נעשה ברור יותר ויותר שהסיבה שבגללה לא גויסו

מילואים מאז תחילת התרגיל המצרי ב-1 באוקטובר ובמיוחד ב-5 באוקטובר, היא ההנחה, שהונחלה להם על ידי אמ"ן, שמלחמה לא יכולה לפרוץ מבלי שהאמצעים האלה יניבו אינדיקציות למלחמה. האינדיקציות לא הגיעו מכיוון שראש אמ"ן, שחש לגורל האמצעים והיה משוכנע שמלחמה לא תפרוץ, סירב להפעילם. במקביל הוא נתן למקבלי ההחלטות להבין שהם פועלים אך אינם מניבים התרעות. קיפניס מציג רק את גרסתו המאוחרת של ראש אמ"ן לפרשה חמורה זו – גרסה שזעירא העלה שלושים שנה לאחר המלחמה ואשר במרכזה הטענה שהאמצעים הופעלו, אך בגלל ההונאה המצרית כשלו במתן התרעות. קיפניס מתעלם לחלוטין מכל העדויות שסותרות גרסה זו, כולל עדותו של זעירא עצמו בפני ועדת אגרנט שבה הסביר מדוע לא הפעיל את האמצעים (אגרנט, 1975: 34-35).

ככל שהמחקר האקדמי על מלחמת יום הכיפורים מתפתח, נעשה ברור שהתקופה המעניינת והמשמעותית באמת שאותה יש לחקור היא זו שקדמה למלחמה – בעיקר מאז שהודיע סאדאת על החלטתו לצאת למלחמה בסוף אוקטובר 1973. ספרו של קיפניס התיימר להיות אוטוריטיבי בנושא ומסע יחסי הציבור שליווה את פרסומו אכן יצר אצל חוגים מסוימים את הרושם שאכן כך הדבר. בפועל הוא רחוק מזה ויש לקוות שמחקרים אקדמיים איכותיים שיתווספו למדפים יעמעמו את הנזק שגרם להיסטוריוגרפיה של המלחמה.

רשימת מקורות

- אגרנט דו"ח ועדת, ועדת החקירה מלחמת יום הכיפורים 1975, תל אביב: עם עובד.
 בר-יוסף, א'. 2001. הצופה שנרדם: הפתעת יום הכיפורים ומקורותיה. לוד: זמורה-ביתן.
 בר-יוסף, א'. 2007. בין מלחמה לשלום – הצעת ההסדר המצרית מפברואר 1973, הדחייה הישראלית ומלחמת יום כיפור כמלחמת ברירה. אלפיים 31: 125-140.
 גולדשטיין, י'. 2012. גולדה: ביוגרפיה. באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון.
 וונטיק, ב' ושלום, ז'. 2012. מלחמת יום הכיפורים – המלחמה שאפשר היה למנוע. תל אביב: רסלינג.
 מנקוביץ, ש'. 2005. תגובת מדינות ליוזמות שלום: מדיניות ישראל כלפי מצרים, 1969-1973 (עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה).
 צורף, ח'. 2013. הרצאה ביום עיון לציון 40 שנה למלחמת יום הכיפורים. אוניברסיטת חיפה. ד"ר צורף נמצא בהליכי סיום של כתיבת הספר על ראש הממשלה גולדה מאיר מטעם ארכיון המדינה, וכל המסמכים הנוגעים לתקופת שלטונה כראש ממשלה פתוחים בפניו.
 שלח, ע'. המלחמה הבאה. מעריב, 30.9.2012.
 Daigle, A. Craig 2012. *The Limits of Détente: The United States, the Soviet Union, and the Arab-Israeli Conflict, 1969-1973*. New Haven: Yale UP, 8.
 Howland, Nina and Daigle, Craig (eds). 2011. *Foreign Relations of the United States, 1969-1976*, Vol. XXV, *Arab-Israeli Conflict and War, 1973*. Washington: United States Printing Office.
 Kissinger, Henry. 1982. *Years of Upheaval*. Boston: Little, Brown & Co.

יגאל קיפניס

העולם, לפחות זה של שנת 1973, אינו שטוח.

תגובה למאמר הביקורת של אורי בר־יוסף

המחקר וההיסטוריוגרפיה על אירועי שנת 1973 שקדמו למלחמה ושהובילו אליה, נמצאים בנקודת מפנה האופיינית להתפתחותו של מחקר היסטורי. 40 השנים שחלפו הוא פרק הזמן שנדרש לחשיפת היקף משמעותי של מסמכי הארכיונים בישראל ובארה"ב, לאיסופם על ידי החוקרים, למיונם, לשילוב המידע שהיה עצור בהם, לבחינתו בעיון, לסיכומו ולהצגתו לידיעת הציבור.

המעבר מכתובה מוקדמת למחקר וכתובה מבוססים, מוביל לכך שנרטיבים שהשתלטו במהלך השנים על הזיכרון האישי והקולקטיבי ונשענו על מידע חלקי וחסר, ובמקרים רבים שגוי ומוטה, מפנים את מקומם לראייה רחבה, מעודכנת, מבוססת על תיעוד אמין, שלא כולו היה מוכר עד כה לחוקרי התקופה, תיעוד המאפשר בחינה קפדנית יותר, מעמיקה ונטולת פניות ומשקעים אישיים. כך גם הזיכרון המתעתע, המוטה והמטעה אינו משמש עוד בסיס למידע אלא יכול לתמוך בו או להשלים אותו בלבד.

רבות נכתב על האירועים הדרמטיים של 1973. גם הכתיבה שעסקה בתקופה שקדמה למלחמה התמקדה, בישראל ובמצרים, בהיבטים הצבאיים והמודיעיניים של האירועים ואופיינה בעיקר בגישה האפולוגטית או בגישה הדואלית שלה – זו המאשימה.

עד לאחרונה רק מעט היה ידוע על הערוץ המדיני החשאי שבין סאדאת וקיסנינג'ר, שהתקיים ללא מעורבות הסובייטים וללא ידיעת מזכיר המדינה רוג'רס ומחלקת המדינה בארה"ב. עוד פחות מכך היה ידוע על הערוץ החשאי שבין קיסנינג'ר ובין ראש ממשלת ישראל. בערוצים אלה נידונו: יוזמת סאדאת להגיע בשנת 1973 להסכם שלום עם ישראל, התייחסותו של קיסנינג'ר ליוזמה זו, ושלילתה המוחלטת על ידי גולדה מאיר. הפרטים על כך מצויים בעשרות רבות של שדרים ושיחות טלפון. חלק מהמגעים התקיימו בשיחות פרטיות או בדיונים לא רשמיים, ולכן גם היום לא קיים להם תיעוד בארכיונים בארה"ב. רק שילוב המידע בין התיעוד העשיר שנחשף בארכיונים בישראל ובארה"ב מאפשר לבחון את ההתנהלות שהובילה למלחמה בראייה רחבה, ובניגוד לעבר, להתבסס על שיטות המחקר ההיסטורי. בחינה זו מלמדת על מקומה המרכזי של ההתנהלות המדינית בדרך למלחמה, שבישראל, למעט ראש הממשלה, שר הביטחון והשר גלילי, איש ממקבלי

ההחלטות האחרים לא ידע עליה.¹ גם הרמטכ"ל, ראש אמ"ן וראש המוסד, לא הכירו את פרטיו של הערוץ המדיני.

עיקרי הדברים שעולים מהתיעוד העדכני הם:

- רה"מ העדיפה מלחמה על פני הסכם שימנע מישראל לספח שטחים נרחבים מהטריטוריה המצרית בסיני, מלחמה שהמצרים יקבעו את עיתויה ואת תנאיה ושישראל תהיה מוגבלת בהיערכות לקדם אותה. היא גם העדיפה מלחמה כזו על פני מו"מ לשלום שיתקיים בשנת בחירות;
- החלטות שר הביטחון וראש הממשלה בתקופה שקדמה למלחמה התבססו על מערכת שיקולים מדיניים ופוליטיים פנימיים, ואלה קבעו כיצד ישראל התנהלה באותם ימים;
- לכישלון ראשי אמ"ן בהערכת הסבירות הנמוכה למלחמה, כישלון שאין עליו עוררין, הייתה השפעה מועטה על החלטות ראש הממשלה ושר הביטחון. את הערכתו שסאדאת לא יתקוף ביסס דיין על שיקולים מדיניים;²
- לא העדר התרעה גרם להיערכות הצבאית הלקויה של ישראל מול האיום שהוצב מולה.³ דיין ומאיר ראו עצמם מחויבים לקיסנינג'ר שישראל תמתין בתגובתה למהלך מלחמתי של המצרים. צה"ל הוכן לכך ותרגל את תנאי הפתיחה האלה למלחמה – בלימה על ידי הכוח הסדיר בלבד.

המסמכים שממשיכים להיחשף רק מאשרים ומחזקים את מקומו הקטן יחסית של ההיבט הצבאי-מודיעיני בתהליך קבלת ההחלטות, וזאת בניגוד לנרטיב שהשתלט בעבר על הזיכרון לגבי האירועים שהובילו למלחמת יום הכיפורים.

להוציא חריג, קיבלה הקהילה האקדמית תהליך טבעי זה של התפתחות המחקר. תחילה בישראל, ובהמשך גם מחוצה לה ובעיקר בארה"ב. כך גם התקשורת החוקרת שהעמיקה לחקור את אירועי התקופה. גם הציבור בישראל זכה לתשובה מבוססת לשאלות שבמשך שנים נותרו ללא מענה: מה היה מקומם של ראשי המערכת המדינית באירועים במהלך השנה ובימים ובשעות שקדמו למלחמה, ומה הייתה מערכת השיקולים שעליה התבססו החלטותיהם. השיח האקדמי והציבורי בישראל נתן לכך ביטוי באירועים שציינו 40 שנה למלחמה. עם פרסום הגרסה באנגלית של ספרי 1973, הדרך למלחמה, נחשף לממצאיו ולמד להוקירם מגזר חשוב אחר – אנשי צוותו הקרובים של קיסנינג'ר, ראשי המערכת המדינית של ארה"ב, יועצי נשיא ארה"ב לביטחון לאומי ושגרירי ארה"ב בישראל. תגובותיהם התקבלו בעל פה ובכתב. אפיינה אותן זו של סמואל לואיס: "עבודתו של קיפניס היא באמת פורצת דרך והישג יוצא דופן".⁴ אולי יותר מכול מעידים על ממצאי הספר דברי ביל קוונדט, ראש המשרד לענייני המזה"ת במועצה לביטחון לאומי ביום פרוץ המלחמה ומבכירי החוקרים בתחום המזרח התיכון:⁵

השתתפתי אישית ברבים מהמפגשים של קיסנינג'ר ושל קובעי המדיניות בארה"ב בתקופה שקדמה למלחמה ובמהלכה. מאוחר יותר חקרתי וכתבתי הרבה על אירועים

אלה ... מה עוד ניתן לחדש? חשבתי. התשובה היא שההיבטים הרגישים ביותר של עיצוב המדיניות בישראל ויחסי ארה"ב-ישראל לא היו ידועים לציבור עד זה לא כבר. ספרו של יגאל קיפניס הוא התיאור הראשון שמשלב את אוצר המידע העשיר של שני הארכיונים, האמריקאי וחשוב מזה מסמכי הפורום המצומצם של מקבלי ההחלטות בישראל שהותרו רק לאחרונה לפרסום. מה שמתגלה בהם הוא דרך החשיבה האינטימית של פורום זה, ובעיקר איך הבינו ראש הממשלה ושר הביטחון את האירועים שהובילו למלחמה, וכן על התקשורת המדהימה שלהם עם קיסנינג'ר. למרות שהייתי בתקופה ההיא בצוותו של קיסנינג'ר במועצה לביטחון לאומי, ידעתי שבעניין הישראלי הוא טיפל כמעט באופן פרטי. לשגרירי ישראל בווינגטון, רבין ואחר כך דיניץ, היה קו ישיר אליו, זכות שהייתה שמורה רק לשגריר ברה"מ בארה"ב, אנטולי דוברינין. שיחותיהם עם קיסנינג'ר בטלפון הוקלטו מדי פעם ועתה הן זמינות לחוקרים. אולם כאשר קיסנינג'ר נפגש ביחידות עם רבין או דיניץ, לא כל פרטי השיחות נרשמו בפרוטוקול האמריקאי. לעומת זאת שגרירי ישראל נהגו לדווח לראש הממשלה בפרוטרוט על מה שהתרחש במפגש וקיבלו את תגובותיה שחשפו הנחיות מפורטות. אלה משאבי המידע שעליהם קיפניס מתבסס.

התייחסותו החריגה של בר-יוסף אינה מבוססת והיא מנותקת מהתשתית העובדתית ומתעלמת ממנה.

בעניין יחסו של קיסנינג'ר ליוזמת סאדאת והמתווה שהציע על בסיס עקרונותיה לקדם מו"מ ולהגיע בשנת 1973 להסכם לשלום בין ישראל ומצרים, טועה בר-יוסף ומטעה בטענתו כי "לתכנית של קיסנינג'ר להניע מהלך מדיני כולל מיד לאחר הבחירות בישראל אין כמעט כל בסיס של ממש בחומר הארכיוני האמריקאי". טענה זו אינה נשענת על מסמכי הארכיונים אלא על שני חוקרים חשובים, קרייג דייגל וזכי שלום, שאכן לא הציגו את המתווה של קיסנינג'ר, אך הם לא עשו כן מכיוון שהמסמכים המעידים על כך לא היו בפניהם. אולם בניגוד לבר-יוסף, שלום, לאחר פרסום הגרסה בעברית של 1973, ודייגל, רק לאחרונה, עם קריאת כתב היד של הגרסה האנגלית, למדו את המידע הרב שנוסף, ועמדו על חשיבות הממצאים החדשים להבנת האירועים בדרך למלחמה. קיסנינג'ר התייחס לענייני המזה"ת כאמצעי בניהול מדיניותו הגלובלית ובעיקר מול ברה"מ. לכן, כל עוד ייצגו הסובייטים את העניין המצרי, הוא פעל לסכל יוזמות מדיניות כששינה סאדאת את יחסיו עם ברה"מ ופנה בחשאי לארה"ב כדי להישען עליה כמעצמת חסות וכמתווכת בסכסוך ועל קיסנינג'ר כמוציא לפועל של מהלכי המו"מ, השתנתה המציאות המדינית. עתה, מראשית 1973, היה לקיסנינג'ר עניין מדיני ואישי לקדם את יוזמת סאדאת. על בסיס עקרונותיה הוא גיבש מתווה להסכם שלום בין ישראל ומצרים ולוח זמנים להשגתו במהלך 1973, הציג אותו לישראל וניסה פעמים מספר לשכנע את מאיר לפעול לפיו. אולם משזו סירבה, הקפיד קיסנינג'ר לקיים את ההבנות החשאיות

בינו ובין מאיר מדצמבר 1971 שכללו קיפאון מדיני לשנתיים וסיכול יוזמות להסדר בתקופה זו, אבל גם "תמתינו יותר משעתיים בפעולתכם הנגדית" אם סאדאת יממש את איומיו.⁶ קיסינג'ר גם נרתע מלהקשות על מאיר, בשנת הבחירות בישראל, בעימות עם עמדת ארה"ב שהכירה בריבונות המצרית המלאה על סיני, נמנע מללחוץ עליה לנהל מו"מ והסתפק בהצגת המתווה להסכם ובעצה לקדם אותו. כדי להזים את טענת בר-יוסף בעניין מתווה קיסינג'ר – להד"ם, אין מנוס מלצטט ממסמכי הארכיונים שהספר מפנה אליהם. להלן כמה דוגמאות, מעט מזער מתוך המכלול:

- ב־26 בפברואר 1973, מיד עם סיום שני ימי המפגש החשאי שבו הוצגה לקיסינג'ר יוזמת סאדאת על ידי שליחו חאפז איסמעיל, עדכן קיסינג'ר את הנשיא והציג לו את כוונתו לדון בשני מסלולים בנפרד – האחד להשגת הסכם חלקי והשני להסכם כולל. "עד הקיץ נוכל לחבר את שני המסלולים וזה יוריד מעלינו את הרוסים. נוכל לסכם זאת עד 1 בספטמבר וזה יהיה הישג עצום" (שם: 53-54).⁷
- ב־28 בפברואר פגישה לא רשמית בין קיסינג'ר למאיר (שם: 61-64).⁸ במסמכי הארכיון האמריקאי לא קיים לגביה רישום אבל הוא קיים בארכיון הישראלי. קיסינג'ר ביקש מראש הממשלה להתמודד עם המציאות החדשה ולגלות גישה מעשית וחיוכית ליוזמה המצרית. "הנשיא חייב לקבל החלטה. השאלה היא מה אתם מתכוננים לומר לו מחר לגבי מו"מ". מאיר הגיבה מיד: "אנחנו פשוט לא נלך עם זה".
- ב־9 במרס פגישת קיסינג'ר-רבין (שם: 72-75).⁹ קיסינג'ר העביר לראש הממשלה את המתווה ואת לוח הזמנים להגיע כבר באביב להסכם עקרונית בין ארה"ב למצרים שיתבסס על יוזמת סאדאת ושיכיר בריבונות המצרית המלאה על סיני, ועד סוף 1973 להגיע להסכם שלום בין ישראל ומצרים. וכדי שיוכל ליישמו, כפי שדיווח רבין: "שאלו (שם הקוד לקיסינג'ר) חזר ושאלני האם אנו מוכנים לסטות מעמדתנו לתביעה לשינויי גבול ניכרים בהשוואה לגבול הבין-לאומי". רבין התקשר למאיר. השיחה הייתה קשה וארוכה. השגריר ניסה בה, ללא הצלחה, לשכנע אותה לקבל את המתווה של קיסינג'ר להגיע להסכם בשנת 1973.
- ב־13 במאי, כשבוע לפני פגישתו החשאית השנייה עם איסמעיל, נועד קיסינג'ר עם השגריר דיניץ, הפנה אותו למתווה שהציג חודשיים קודם לכן באמצעות רבין, ושמע בתשובה את דרישות הסיפוח של ישראל – קו ממערב לאל-עריש ודרומה (שם: 113).¹⁰
- ב־30 בספטמבר, שישה ימים לפני המלחמה, נפגשו קיסינג'ר ודיניץ כשברקע ההיערכות הצבאית בחזיתות. השגריר שב מהתייעצויות בישראל שאליהן נקרא לאחר שקיסינג'ר יידע את ישראל על מו"מ מואץ שהוא עומד להוביל בקרוב, מסר שהעביר גם באמצעות התקשורת – "ישראל תנהג באווילות אם תדחה את תכנית קיסינג'ר".¹¹ כשנועדו, שמע קיסינג'ר את תשובת ראש הממשלה לדרישתו להתחיל

במו"מ: "כפי שידוע לו (לקסינג'ר), איננו סבורים שהמצב הנוכחי (סכנת המלחמה) אידאלי, אך זמן בחירות איננו נוח לדיון רציני". "הסוס הזה נגמר", דיווח דיניץ לראש הממשלה את התייחסות קסינג'ר למדיניות הקיפאון המדיני (שם: 192-196).¹² די בדוגמאות אלה כדי להשמיט את מילת התנאי מאמירתו של בר-יוסף: "אם לתזה הזו היה בסיס עובדתי של ממש, ספרו של קיפניס היה מהווה, אכן, תרומה חשובה להיסטוריוגרפיה של המלחמה".

באשר להיבט המודיעיני:

במשך שנים הוזן הציבור במידע שגוי לפיו הדיווח של ראש אמ"ן לדיין בבוקר היום שלפני המלחמה על כך ש"האמצעים המיוחדים" פועלים ואינם מניבים מידע על מלחמה, הוא דיווח שאיננו נכון.¹³ אולם מתיעוד חדש שנחשף ושנתמך בעדות אנשי יחידת ההפעלה, התברר שבעוד שכל אמצעי ההאזנה האחרים סימנו מלחמה בפתח, דווקא ב"אמצעים המיוחדים", שפעלו באותה העת, לא נקלט המידע שלשמו יועדו. המצרים, שהיו מודעים ליכולת ההאזנה של המודיעין הישראלי, הסוו את יציאתם למלחמה כתרגיל גלוי ובסיומו העבירו את ההנחיות לפתוח במלחמה שלא בצינור הדיווח של אותם "אמצעים".

התעלמות מעובדות אלה מחמיצה את הלקח החשוב: מקבלי ההחלטות נכשלו כשנתפסו לאשליה כי בידם פוליסת ביטוח לקבלת התרעה מוקדמת למלחמה. לקח זה ניתן להרחיב לנושא המודיעין בכלל. לדוגמה של "האמצעים המיוחדים" התווסף גם מידע מטעה מסוכני המודיעין והמוסד. שבועיים לפני המלחמה, כשהכנות המצרים והסורים היו גלויות, העריך זמיר, ראש המוסד, בהסתמכו על המידע שקיבל מאשרף מרואן, שבחודשים הקרובים לא צפויה מלחמה.¹⁴ בנוסף, עם ריבוי סימני המלחמה, גברו הציפיות לקבל לגביה התרעה. למרות זאת לא הגיעה כזו ממרואן עד כיממה וחצי בלבד לפני המלחמה. ומשהגיעה, הייתה לא ממוקדת. התרעה ממשית העביר מרואן רק 11 שעות קודם לתקיפה כשהשעה שגויה – בערב ולא בצהריים, כפי שהתרחש בפועל. על מקבלי ההחלטות להפנים שגם מודיעין איכותי לא בהכרח יספק התרעה, הערכה מדויקת או הבנה של כוונות הצד השני. הפתעה מתוכנת היטב, כמו באוקטובר 1973, סביר שתצלח.

עם הופעת דור הכתיבה המבוססת הופכת הכתיבה הראשונית, בחלקה או ברובה, לפחות רלבנטית. לעתים קרובות קיימים קושי ורתיעה לקבל מציאות זאת. לא קל לשנות זיכרון שנבנה במשך שנים ולא תמיד נוח לערער מיתוסים. לעתים גם ענייני אגו אישי או מקצועי פוגעים ביכולת לקבל את המחקר העדכני.

מחקר היסטורי של תקופה קרובה הוא מטבעו מחדש. אלה שאינם מכירים את הגישות השונות למחקר כזה טועים בהבחנה בין המונח "היסטוריון חדש" ובין גישתו

של ההיסטוריון הקלאסי, גישה המקובלת עליי, שהאירועים התרחשו רק בצורה אחת ותפקידו לשאוף לחשוף אותם.¹⁵

למרות שהמחקר ההיסטורי דן בענייני 1973, מחשבותיהם של רבים מופנות אל ימינו. ההיסטוריה כידוע אינה בהכרח חוזרת על עצמה, אולם חשוב להכיר אותה שכן היכרות כזו מסייעת לבחון טוב יותר את אירועי היום והשעה. כדי שנוכל להבין מדוע קרה, יש צורך לדעת קודם מה קרה.

הערות

- 1 "רק ראש הממשלה. אפשר שבכמה היבטים ביטחוניים היא מכניסה את דיין לתמונה, ואת אלון רק במקרים כלליים", כך ערכן דיניץ את קיסנינג'ר על שותפי הסוד בישראל. פרוטוקול הפגישה ביניהם ב-15 ביוני 1973: NA, RN, NSC Files, HAK Box 135; על השיחה ביחידות: דיניץ לראש הממשלה, ל/732 מתאריך 15 ביוני 1973 17:00, א-7052/3, גנוך המדינה.
- 2 דיין העריך שסאדאת, שכוונותיו היו להחזיר את סיני למצרים במסגרת הסכם שלום, יעדיף "סיכוב מדיני נוסף על סיכוב צבאי" ולכן סוריה, שאין פניה למהלך מדיני, לא תפתח לבדה במלחמה. שלושה ימים לפני פרוץ המלחמה הגיבה ראש הממשלה להצגת דברים כזו של דיין: "אני מקבלת במאה אחוז את הקונספציה של ההבדל בין מצרים וסוריה". דו"ח ועדת אגרנט, הנמקות והשלמות לדר"ח החלקי. 1974.
- 3 "באשר למכה מונעת, מבחינה מהותית, לא נוכל לעשות זאת הפעם ... לא נוכל להכות מכה מונעת. אפילו חמש דקות קודם, אי אפשר", דברי דיין בהתייעצות אצל ראש הממשלה, יום כיפור, 6.10.1973, שעה 8:05, ארכיון מדינת ישראל, <http://www.archives.gov.il/ArchiveGov/general/>, YomKipurWar. וכן דיין לרמטכ"ל בכוקר המלחמה לגבי תקיפה מקדימה: "לפי הערכתי, והיא חשובה, אפילו באם האמריקנים יהיו בטוחים ב-100% (שמצרים תתקוף), לא יתנו לנו לתקוף ראשונים", אמר דיין. ונימוקיו כנגד גיוס מילואים בהיקף גדול היו: "כי גיוס מילואים זה אקט של מלחמה". דיין לרמטכ"ל בהתייעצות ביום כיפור, 6.10.1973 בשעה 05:45, ארכיון צה"ל וכן אריה בראון. 1992. משה דיין במלחמת יום הכיפורים. 69-70.
- 4 Yigal Kipnis. 2013. *The Road to War*.
- 5 שם. בהקדמה.
- 6 קיפניס. 2012. *הדרך למלחמה*. 60-61. מתבסס על ל/416 דיווחו של רבין על פגישתו עם קיסנינג'ר מיום 24 בדצמבר 1971, א-7052/20, גנוך המדינה.
- 7 מתבסס על שיחת ניקסון וקיסנינג'ר בבית הלבן, 26 בפברואר 1973, 15:15-18:31. NA, NR, Nixon, White house tapes No. 413-433. סיכום מסודר בכתב על המפגש ועל מסקנותיו העביר קיסנינג'ר לנשיא שבוע מאוחר יותר. המלצתו הייתה לאפשר למחלקת המדינה להכין, "בהכוונתנו", את הסכם הביניים, ועל ההסכם המלא לדון עם המצרים בערוץ החשאי. מזכר מקיסנינג'ר לניקסון על סיכום שיחותיו עם איסמעיל, מתאריך 6 במרס 1973, NA, RN, NSC Files, HAK Box 131.
- 8 פרוטוקול ישראלי של הפגישה שהתקיימה ב-28 בפברואר 1973 בדירת השגריר רבין בווינגטון. א-7064/8, גנוך המדינה. קיסנינג'ר אמר למאיר: "אינני רוצה לדבר עם המצרים כל עוד אין הבנה בינינו", וכן "אבל שוב, אנסה רק אם את ואני נסכים על כך".
- 9 מתבסס על הפרוטוקול האמריקאי, NA, RN, NSC, Hak, Contry files Box 135. וכן הדברים שנאמרו בארבע עיניים, א-7062/8, גנוך המדינה, דו"ח שיחה עם שאול, חדר המפות, יום ו' 9.3.1973 18:40-18:00. וכן פרטי השיחה בין מאיר לרבין שעליהם ניתן ללמוד מהמסמך האמריקאי

- של שיחת טלפון בין רבין וקיסנינג'ר, 10 במרס 1973, 17:15, Telcon ; Box 19, HAK, RN, NA, 10-14 March 1973.
- 10 קיסנינג'ר לדיניץ: "למה שלא תקבלו את הגישה של אזורי ביטחון במקום דרישה לסיפוח שטחים? הריבונות תהיה מצרית, אבל בפועל אתם תהיו נוכחים שם". ועוד: "אני מעריך שמה שאתם רוצים זה קו ישר מערבה מאל-עריש". תשובת דיניץ הבהירה מהן דרישות הסיפוח של ישראל: "זה לא חייב להיות קו ישר ... אבל באופן כללי זה נכון". קיסנינג'ר התעקש: "למה שלא תקבלו את זה כאזור ביטחון במקום כסיפוח?" דיניץ: "בנושא הגבול מדובר על שינוי ריבונות. הייתה על כך החלטת ממשלה".
- הדיווח של דיניץ לראש הממשלה על פגישתו עם קיסנינג'ר: 13 במאי 1973, לו/670 וכן לו/673 א-7052/1 וכן לו/674 וכן לו/675 א-7052/2, גנוך המדינה; וכן פרוטוקול השיחה הגלויה על הדברים שנאמרו בחלק הפגישה שבה לא נועדו ביחידות: NA, RN, NSC Files HAK, Box 135.
- 11 עיתון הארץ, 2 באוקטובר 1973. ציטוט ממאמר המערכת של עיתון הטיימס בלונדון.
- 12 מתבסס על: לו/934 מתאריך 30 בספטמבר 1973, גנוך המדינה א-4996/2, דיניץ לראש הממשלה על פגישה עם קיסנינג'ר.
- 13 בר-יוסף. 2010. שם: 236. הארץ, 17 באוקטובר 2012, בר-יוסף, תגובה במדור ספרים. הארץ, 11 בנובמבר 2012, לנגוצקי, "האמת על האמצעים המיוחדים".
- 14 דברי זמיר ב-24 בספטמבר 1973 בפגישה עם שר הביטחון ופורום המטכ"ל: "אם אנו עוסקים במסגרת של הערכה לשנה, אז הנטייה שלהם היא לא הולכת למלחמה". דו"ח ועדת אגרנט, הנמקות והשלמות 1974, כרך ראשון, עמ' 167. http://www.archives.mod.gov.il/pages/Exhibitions/agranat/1/album/index_12.html
- 15 בהרחבה על גישות למחקר היסטורי בארץ ובעולם ראו, יואב גלבר. 2007. היסטוריה, זיכרון ותעמולה.

גיא בן-פורת

Sigal R. Ben-Porath and Roger M. Smith (eds.) / **Varieties of Sovereignty and Citizenship**. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press. 339 pages.

האזרחות והריבונות הם שני מושגים פוליטיים מרכזיים שהשינויים המתחוללים בהם בשנים האחרונות מעוררים עניין רב באקדמיה ומחוצה לה. אסופת מאמרים זו בעריכת סיגל בן-פורת (אין קשר לכותב המאמר) ורוג'ר סמית' מציעה נקודות מבט שונות על הריבונות והאזרחות והתפתחותן בעשורים האחרונים. עד לא מזמן החלוקה הטריטוריאלית למדינות לאום ריבוניות, שבהן האזרחות, הלאומיות והריבונות חפפו זו לזו, נתפסה כמקור יציבות המבוסס על הכרה הדדית ושלוש בין מדינות. אולם בשלושת העשורים האחרונים שחיקתה של מדינת הלאום מלמעלה, במה שמכונה תהליכי הגלובליזציה, ומלמטה, בפיצול לסכסוכים אתניים, דתיים או מעמדיים, מעלה סימני שאלה לגבי תקפותם של הסדרים פוליטיים שהיו כמעט מובנים מאליהם. המודל הקלאסי של האזרחות, הכולל זכויות פוליטיות וחברתיות ומשויך לזהות לאומית, הכיל מאז ומתמיד הייררכיות פנימיות והדרות של קבוצות חלשות ומוחלשות. בחיבור שבין המדינה הריבונית, הלאומיות כמקור זהות והאזרחות כשייכות המקנה זכויות, האבחנה בין מי ששייך ומי שאינו שייך הייתה חיונית לשמירת הגבולות. השינויים הכלכליים, הדמוגרפיים והחברתיים הקשורים בתהליכי הגלובליזציה אינם מבטלים את המדינה, שריבונותה חשובה להענקת זכויות, מניעתן או שלילתן, אבל מעלים אפשרויות חדשות לריבונות, אזרחות וקהילה פוליטית שאינם בהכרח קשורים במדינה. גם כאן, חלק מהחוקרים רואים הזדמנויות חדשות מעבר לאזרחות ה"ישנה" בעוד שאחרים טוענים שחשיבותה של האזרחות והמדינה הריבונית חשובה מאי פעם.

קובץ המאמרים נכתב בידי חוקרים מדיסציפלינות שונות – פילוסופים, אנתרופולוגים, סוציולוגים, משפטנים ואנשי מדע המדינה – ומציע זוויות הסתכלות, חלקן חדשות ומקוריות, על שאלות מוכרות של זהות, זכויות ושייכות פוליטית. הספר מתחלק לשלושה חלקים: הראשון, "מלחמה, ריבונות ואזרחות פלורלית", בוחן את המלחמה ותפקידה בעיצוב הריבונות והאזרחות. אמרתו הידועה של הסוציולוג צ'רלס טילי ש"מדינות עושות מלחמות ומלחמות עושות מדינות" המכוונת לתפקידה המעצב של המלחמה ביציבות פנימית וחיזונית, נבחנת מחדש דרך כמה מאמרים. ארג'ון צ'אודורי (Chowdhury), מציע

מבט היסטורי ועכשווי ומטיל ספק בהנחה שמדינות לאום חזקות יבטיחו יציבות בין-לאומית. סידני טארו (Tarrow), בוחן את השאלה, האם המלחמה מביאה להרחבת הזכויות האזרחיות (כתמורה לנשיאה בנטל) או שמא דווקא ליצירת מדינות קסרקטין המצרות את הזכויות האזרחיות. התשובה, מטרידה. אם בעבר, המלחמות והגיוס הנרחב הכריחו את המדינה להעניק זכויות לפני המלחמה ואחריה, מלחמות ההווה מביאות מדינות רבות לתפוס עצמן במצב של "מלחמה מתמדת" המצדיקה הגבלת זכויות. נאסר חוסיין מוסין לדיון את מושג המאבק בהתקוממות (counterinsurgency) כמרכיב בשיח הריבונות, שיש לו עבר קולוניאלי והווה באסטרטגיה האמריקאית במלחמות בעיראק ואפגניסטן. אסטרטגיה זו של בידוד ושליטה מבחינה בין מורדים-מתקוממים לאינדיבידואלים נאמנים-ניטרליים שיש להגן עליהם. אסטרטגיה זו מיתרגמת לפרקטיקות של שליטה, מיון וחלוקה המקבעת קטגוריות של אזרחות ושייכות באמצעות חומות המחלקות ערים (כמו בבגדד) ואמצעים אחרים, גלויים וסמויים.

חלקו השני של הספר בוחן את ההגירה והשפעתה על מושגי הריבונות והאזרחות, כאשר ההגירה קשורה לעתים למלחמה שנידונה בחלקו הראשון של הספר. פיטר שוק (Schuck) בוחן את מושג האזרחות באמריקה, את ערכו המשתנה של סטטוס האזרחות והוויכוח המתמשך לגבי גבולות האזרחות והאפשרות למנוע או לשלול אזרחות. ויכוח זה, המתעצם סביב שאלת ביטחון המולדת, נוגע לא רק לשאלת הנאמנות של מהגרים אלא, בעקבות אירועי הטרור, גם של אזרחים. מאמרו של מייקל בלייק מציע זווית נוספת, פילוסופית, לשאלת זכויות המהגרים וחובתה המוסרית של המדינה, בעיקר כאשר זו אחראית להרס המדינה שממנה מגיעים המהגרים או כאשר המדינה בוחרת להישען על כוח העבודה של המהגרים. הדיון בסוגיית ההגירה נמשך במאמרה של איילת שחר העוסק בזכויות של מהגרים שחטאו ב"חטא הקדמון" של כניסה לא חוקית לארצות הברית. שחר מציעה מתווה חדש, "שורשיות", העובדה שמהגרים אלה כבר הפכו בפועל לחלק מהחברה, מטילה חובה על החברה לאפשר להם מעמד חוקי.

חלקו השלישי של הספר מפנה את הדיון לאלטרנטיבות קוסמופוליטיות. הפילוסוף רוברט גודין (Goodin) טוען כי ממשלה עולמית "כבר כאן". בפועל, לא מדובר בממשלה אלא במשילות חלקית ההולכת ומתרחבת, הכוללת כוחות שיטור של האו"ם, רגולציה של זכויות יוצרים ובתי משפט שונים הפועלים כיום. תהליכים אלה, לטענת גודין, צפויים להמשיך ולהתמסד, כולל גביית מסים, ועשויים להבטיח עתיד טוב יותר. ג'רמי רבקיין מביע עמדה ספקנית יותר כלפי קוסמופוליטיות המטשטשת, לטענתו, מחויבות פוליטית והופכת את הפוליטיקה עצמה ריקה מתוכן. העמדה הקוסמופוליטית, כאשר היא מתורגמת למדיניות צבאית או כלכלית, נבנית על ציפיות שאינן ריאליות להתנהגות של מדינות ואנשים. התיאורטיקנים הפוליטיים, דייוויד מילר, שכתב רבות על לאומיות ליברלית, ואנה סטילץ (Stilz), מעלים ספקות דומים לגבי האלטרנטיבה הקוסמופוליטית.

אזרחות משמעותית, על פי מילר, מתבססת על משא ומתן והדדיות בין שווים שקשה לקיים מעבר לגבולות המדינה. בהתאמה, מוסדות המדינה, על פי סטילץ, מבטיחים שמירת חובות וזכויות ואת התרבות הפוליטית הנדרשת להמשך קיומן. ניתן להגדיר את האזרחות כ"זכות לזכויות", התלויות בקיומה של קהילה פוליטית שגבולותיה משתנים ושנויים במחלוקת. בחשיבה המסורתית של האזרחות הזכויות מניחות קשר בין טריטוריה מוגדרת ומתוחמת למערכת פוליטית. במילים אחרות, האזרחות הלאומית מצריכה גבולות מוכרים הנשלטים בידי סמכות פוליטית, המדינה הריבונית. מעבר לפרספקטיבות התיאורטיות השונות, מקרי המבחן השונים שבספר מצביעים על מורכבות הנוספת בדיון באזרחות, העובדה שאין מודל אחיד של אזרחות. מאבקים פוליטיים יצרו מסגרות אזרחות השונות זו מזו בגבולות ובתוכן. הסדרים אלה, הכוללים בתוכם הייררכיה והדרה, מאותגרים מתוך המדינה בידי קבוצות שנדחקו לשוליים ומחוצה לה, בידי תהליכים גלובליים המערערים על ריבונותה של המדינה וגבולותיה. הדיון בריבונות המדינה ובשאלות הבסיסיות של שייכות והשתייכות ימשיך ככל הנראה להעסיק אקדמאים בשנים הקרובות ועוד יותר מכך, את מי שיידרשו לשמר את ההסדרים הישנים או לעצב חדשים.

איציק בן-ישראל

סוד כוחו של המערב

ניל פרגוסון, 2013 / **ציביליזציה: המערב וכל השאר**. תרגום מאנגלית: ארז וולק. תל אביב: ספריית אופקים – הוצאת עם עובד. 407 עמודים.
Niall Ferguson, 2012 / **Civilization: The Six Killer Apps of Western Power**. London: Penguin Books. 402 pages (first published by Allen Lane, 2011).

ניל פרגוסון הוא היסטוריון בריטי הידוע בדרך כלל מספריו העוסקים בהיסטוריה של הכלכלה ובמיוחד של הכסף. המשימה שהוא נטל על עצמו בספר זה קשה במיוחד: להסביר כיצד קרה שהתרבות המערבית השתלטה, בחמש מאות השנים האחרונות, על העולם כולו. זוהי חידה מסקרנת משום שרק לפני חמש מאות שנה הייתה התרבות הכללית ובמיוחד החומרית במזרח (סין) מתקדמת יותר מאשר באירופה או במושבה שזוה עתה הוקמה באמריקה, או בלשונו: "מדוע זה שמשנת 1500 לערך השתלטו דווקא קומץ מדינות קטנות בקצה המערבי של אירואסיה על שאר העולם, ובכללו על החברות שבמזרח אירואסיה – שעלו עליהן מבחינה מספרית ובמובנים רבים גם בתחכום? [...] האם אנו עדים לשקיעתו של עידן שבמהלכו הייתה מרבית האנושות משועבדת במידה כזאת או אחרת לציביליזציה שקמה במערב אירופה בעקבות הרנסנס והרפורמציה הפרוטסטנטית – אותה ציביליזציה אשר עם בוא¹ המהפכה המדעית ותקופת הנאורות התפשטה עד אמריקה ואוסטרליה, ואשר הגיעה לשיאה בימים של מהפכה, תעשייה ואימפריה?" (שם: 13). הרנסנס, הרפורמציה, המהפכה המדעית, המהפכה התעשייתית והנאורות הנזכרים בסוף השאלה הם גיבוריו העיקריים של ספר זה.

פרגוסון אינו הראשון המנסה לכתוב היסטוריה של הציביליזציה המערבית כולה. קדמו לו שפנגלר, טוינבי ואחרים. אולם התשובה שהוא נותן לחידה לעיל שונה, והיא מורכבת משישה יסודות. פרגוסון קורא להן בשם יישומים (אפליקציות). כיאה להיסטוריון מודרני, ששפתו קולחת ודימויו לקוחים מעולם המחשבים המוכר לנו, הוא טוען שהמערב השכיל "להוריד" (to download) שש אפליקציות (כלומר לברוא תרבות העומדת על שישה גורמי יסוד) אשר צירופן יחד הקנה לו את הכוח שאנו מכירים כיום, ואפשר לו להקים אימפריות שהחליפו את האימפריות העתיקות שרוכזו נולדו במזרח (או

לחופי הים התיכון). אפילו המונח "ציביליזציה" זוכה להנהרה מעולם המחשבים המודרני: ציביליזציה היא "מערכת ההפעלה" שחברה יכולה לבחור כדי לנהל את חייה (שם: 31). מלבד פרק המבוא ופרק הסיכום, עומדים במרכז הספר שישה פרקים אשר בכל אחד מהם מתוארת אחת האפליקציות והיא נתמכת בנתונים רבים, בעיקר כלכליים. נסקור אותם אחד לאחד להלן.

אפליקציה ראשונה: תחרות

"תחרות", אומר פרגוסון, משמעותה "ביזור של החיים הפוליטיים והכלכליים גם יחד, שהיה כן השיגור למדינות הלאום וגם לקפיטליזם" (שם: 38).

חשיבותה של התחרות מודגמת באמצעות דעיכת האימפריה הסינית. זוהי לוגיקה המלווה את הספר כולו: בכל פרק הוא מראה כישלון של אימפריה אחרת הנובע מחסרונה של האפליקציה שבה עוסק הפרק. כך למשל, עד המאה החמש עשרה הייתה סין בעלת טכנולוגיה מפותחת יותר מהמערב, ופרגוסון מונה רשימה ארוכה של המצאות סיניות שהובאו לאירופה: שעון מכני, דפוס, נייר (כולל שטרות כסף ונייר טואלט), מזרעה, מחרשת רוטרהאם, כבשן להתכת ברזל גולמי, גשר ברזל תלוי, גלגל טווייה, אבק שריפה, חומרי הדברה כימיים, מצפן מגנטי, קלפי משחק, מברשת שיניים, מריצה, ספינות ענק (שם: 53-54). הכול נפסק בשנת 1424, כאשר הקיסר יונגלה מת והקיסר הבא אחריו אסר באופן מוחלט על מסעות ברחבי העולם וסגר את סין.

אם כך, אפשר לשאול, מדוע התפתחו התחרות והביזור הפוליטי באירופה דווקא ולא בסין? זו שאלה שאפשר לשאול על כל אפליקציה ופרגוסון בדרך כלל אינו נותן לה תשובה. היוצא מן הכלל הוא דווקא בפרק זה, והוא חוזר כאן על ההסבר שנתן ג'ארד דיאמונד (בספרו *רובים, חיידקים ופלדה*, 1998): הגיאוגרפיה שאפשרה ממלכה מאוחדת בסין לא אפשרה שלטון אחד באירופה, ובמאה הארבע עשרה היו כאלף משטרים באירופה המערבית שהתחרו על כסף ומסחר כדי לחיות (שם: 61).

אפליקציה שנייה: מדע

המהפכה המדעית התרחשה כידוע במאה השבע עשרה במערב אירופה ובמסגרתה פותחה "שיטה ללימוד העולם הטבעי, להבנתו ובסופו של דבר גם לשינויו, שהעניקה למערב (בין השאר) יתרון צבאי עצום מול מתחריו" (שם: 38).

נאמן לשיטתו, גם כאן מדגים פרגוסון את חשיבות האפליקציה של המדע באמצעות סיפור דעיכתה של אימפריה שלא "הורידה" את האפליקציה. הפעם מדובר באימפריה העות'מאנית: "השקיעה העות'מאנית הארוכה אחרי 1683 לא נולדה ממניעים כלכליים. [...] ההסבר שנפרש בפרק הקודם לשקיעתה של סין הקיסרית אינו תקף כאן; בארצות העות'מאניות לא היה מחסור בתחרות כלכלית ובגופים עצמאיים דוגמת גילדות.

[...] גם אין לתרץ את שקיעת העות'מאנים אך ורק בעליונות הצבאית של המערב... העליונות הזאת עצמה הייתה מבוססת על שיפורים בדרך שבה יושם המדע לצורכי לחימה והרציונליזם לצורכי מנהל. במאה החמש עשרה, כפי שראינו לעיל, העניקה התחרות הפוליטית והכלכלית למערב יתרון מכריע על סין. במאה השמונה עשרה כבר היה שורש היתרון על המזרח עניין של כוח המוח, לא פחות מכוח הירי" (שם: 81-82). גם כאן פרגוסון אינו מסביר למה המצאת המדע המודרני התרחשה דווקא באירופה ודווקא במאה השבע עשרה, למרות שאפשר למצוא לכך "רמזים" הפזורים פה ושם בטקסט. כך למשל, הוא "מבין" שהדת בלמה את התפתחות המדע, אבל כל זאת רק אם מדובר בדת המוסלמית ואינו רואה את ההקבלה הקתולית: "המהפכה המדעית הייתה, בכל קנה מידה מדעי, אירוצנטרית מתחילתה ועד סופה. [...] בניגוד חריף, באימפריה העות'מאנית כמעט לא היה מחקר מדעי באותה תקופה. ההסבר הטוב ביותר להבדל הוא כוחה האבסולוטי של הדת בעולם המוסלמי" (שם: 89).

אפליקציה שלישית: זכויות קניין

האפליקציה השלישית מתייחסת לזכויות האזרח ושלטון החוק בכלל. פרגוסון מכנה אותה בשם "קניין" משום שלשיטתו נולד "שלטון החוק בתור אמצעי להגנה על קניינו של היחיד וליישוב סכסוכי רכוש בדרכי שלום, [והוא] הבסיס לצורה היציבה ביותר של משטר ייצוגי" (שם: 38).

עליונות האפליקציה הזו מודגמת באמצעות אי-הצלחתה של האימפריה הספרדית בעולם החדש – אמריקה המרכזית והדרומית – להגיע למעמד ולכוח של אמריקה הצפונית. פרגוסון סבור כי זה נובע מכך שארה"ב הוקמה על בסיס מושבות בריטיות שהתבססו על שלטון החוק וזכויות קניין והתכוונו לבנות עולם טוב יותר עבור המהגרים החדשים, בעוד שמדינות אמריקה הדרומית הוקמו על בסיס מושבות של ספרד/פורטוגל שנועדו להעשיר את השליטים (שם: 118-125).

הסיבה לעליונותה של ארה"ב כיום נעוצה אפוא בשלושה רעיונות (שמקורם בבריטניה) אשר עיצבו את הממשל באמריקה בראשיתו, ואשר היו חסרים באימפריה הספרדית: (א) זכויות קניין ובעקבותיהם זכויות אזרח בכלל (ששורשיהם עוד במגנה כרטא במאה השלוש עשרה); (ב) פרוטסטנטיות לוחמת (שעליה יורחב הדיבור באפליקציה השישית); (ג) אין מיסוי ללא ייצוג פרלמנטרי.

פרגוסון מחדד את ההבדל בין המושבות האנגליות (צפון אמריקה) לספרדיות (דרום אמריקה) על ידי הנגדה בין שתי פילוסופיות חברתיות במאה השבע עשרה: זו של תומס הובס (בספרו, לזווייטן, 1651) וזו של ג'ון לוק (בספרו, המסכת השנייה על הממשל המדיני, 1690).

הובס טען כידוע כי בני אדם מתאגדים במסגרת של מדינות כדי שהשליט יגן עליהם מפני האחרים, כי ללא שלטון חזק תהיה מלחמה תמידית בין בני האדם שבה כל דאלים גבר. לעומתו, לוק טען כי "עיקר התכלית שלשמה מתאחדים בני אדם במסגרת של קהיליות [...] היא שמירה על קניינם" (המסכת השנייה, פרק ט'), וכי השלטון אינו זכאי לקחת שום חלק מקניינו של אדם ללא הסכמה, והדרך להשגת ההסכמה היא החלטת הרוב על מיסוי באמצעות ייצוג פרלמנטרי. בכך קבע לוק את הקשר בין פרלמנטריזם ובין הצורך לשמור על זכות הקניין (שם: 128).

אין זה מקרה, אומר פרגוסון, שלוק היה אחד ממנסחי "החוקות היסודיות של קרוליינה", שבמרכזן עמדו זכויות הקניין וחלוקת האדמות שהן, לטענתו, המפתח לדמוקרטיה האמריקאית. אפילו וושינגטון היה למעשה "ספסר קרקעות" (שם: 135). זהו גם ההסבר לפרדוקס "שהמהפכה המוצלחת ביותר שאי פעם הייתה למען החרות נעשתה במידה רבה בידי בעלי עבדים" (שם: 147). לפי פרגוסון, העבדות באמריקה הצפונית (והפלייט השחורים אחרי ביטולה) נבעה מאותה הסיבה שהביאה להצלחת המודל הצפון אמריקאי, קרי – זכות הקניין. כפי שקבע לוק בחוקות קרוליינה, הבעלות על בני אדם הייתה חלק מזכות הקניין שלו והיותה יסוד של המפעל הקולוניאלי לא פחות מהבעלות על הקרקע (שם: 153).

לסיכום, זכות הקניין היא שם כולל ל"שלטון החוק והממשלה הייצוגית, במובן זה שמערכת אופטימלית של סדר חברתי ופוליטי נולדה בעולם הדובר אנגלית, מערכת המבוססת על זכויות קניין פרטי ועל ייצוגם של בעלי האדמות בגופים מחוקקים נבחרים" (שם: 314).

אפליקציה רביעית: רפואה

הרפואה היא "ענף של המדעים שהוליד שיפור דרסטי בבריאות וכתוחלת החיים, קודם כול בחברות המערביות, ולימים גם בקולוניות שלהן" (שם: 38). המהפכה הרפואית היא אחד ההיבטים לטכנולוגיה, דהיינו ליישום של המדע שנולד במהפכה המדעית והתבטא בשטחים רבים, החל ממכונות ייצור (המהפכה התעשייתית) וכלה ברפואה. זוהי אפוא נגזרת של אפליקציית המדע, אך פרגוסון רואה בה "אפליקציה" העומדת בפני עצמה בגלל הגדלת תוחלת החיים.

מכיוון שאין לו דוגמה לאימפריה שדעכה בגלל שלא "הורידה" את האפליקציה הרפואית, מעדיף פרגוסון לדון בהשפעתה העקיפה דרך השוואת הקולוניות האירופאיות באפריקה.

לפני כן הוא עושה אתנחתא קלה בקו הטיעון המרכזי, ומתפנה לדון בהבדלים שבין המדינות השונות השייכות כיום כולן ל"ציביליזציה המערבית", בעיקר אנגליה,

צרפת וגרמניה. לכולן היו קולוניות באפריקה, וכולן השאירו מורשת אחרת לגמרי ביבשת השחורה.

עיקר הדיון מוקדש לצרפת בכלל ולמהפכה הצרפתית בפרט. "בתחילת דרכה הייתה המהפכה הצרפתית העתק כמעט מושלם של מלחמת האזרחים הבריטית [...] ובכוא העת להגדיר את הכללים החדשים לחיים הפוליטיים בצרפת אימצו המהפכנים צורת התבטאות אמריקנית במובהק" (שם: 166) כשהם חורתים על דגלם את שמירת הזכויות הטבעיות והבלתי מתבטלות של האדם [...] שהן החרות, הקניין, הביטחון והעמידה נגד הדיכוי" (שם: 167). אולם חיש קל סתתה המהפכה מדרכה והביאה לשואה כלכלית. פרגוסון מייחס זאת להשפעתו ההרסנית של ז'אן-ז'אק רוסו: הוא סבור כי ספרו, האמנה החברתית (1762), הוא "אחד הספרים המסוכנים ביותר שיצאו אי פעם מן הציביליזציה המערבית" (שם: 167). זאת משום שרוסו מעמיד בראש סולם הערכים שלו את "הרצון הכללי", ומשום שהאמנה החברתית שהוא מטיף לה חותרת תחת יסודות הקפיטליזם (המבוסס על זכויות הפרט) והנצרות (שכפי שעוד נראה היא אחת "האפליקציות המנצחות" בספר זה).

שארית הדיון באפליקציית הרפואה מוקדשת לתיאור ההבדל בין האימפריאליזם הצרפתי לגרמני באפריקה. הצרפתי מוצג כמביא קדמה ונאורות. הגרמני מוצג כתיאור כל השלילה שיש בקולוניאליזם (עם רמז שהבלגים היו אף גרועים יותר). הארכת תוחלת החיים בעולם השלישי בכלל ובאפריקה בפרט היא תוצאה חיובית של הקולוניאליזם (שם: 164, 204), אך פרגוסון אינו מתעלם גם מן הצד האפל: הגזענות. הוא מדגים אותה באמצעות תיאור רצח העם שביצעו הגרמנים בקולוניה שלהם בנמיביה כנגד שבטי ההרורו. אחרי ניצחונם הצבאי ב-1904 נגד המרד של ההרורו, כלאו הגרמנים אלפים מבני השבט (רובם נשים וילדים), ללא מזון, באי הכרישים, שבארותיו הורעלו והניחו להם למות בצמא וברעב. מבין 80 אלף בני השבט נותרו בחיים רק 15 אלף. הקורא הישראלי יתעניין לגלות שחלק מ"בוגרי" נמיביה (כולל רופאים שביצעו ניסויים אכזריים בתושבים, תיאורטיקנים שפיתחו את תורת הגזע ואחרים) שיחקו תפקיד מרכזי בהשמדת היהודים על ידי הנאצים אחר כך (שם: 203). אגב, המושל הראשון של נמיביה היה היינריך ארנסט גרינג, אביו של הרמן גרינג.

אפליקציה חמישית: חברת הצריכה

החברה בציביליזציה המערבית היא חברה מבוססת צריכה. פרגוסון מגדירה כ"מודל לחיים החומריים שיש בו תפקיד מרכזי לייצור ולצריכה של ביגוד ושאר טובין, מודל שבלעדיו לא הייתה מתאפשרת המהפכה התעשייתית" (שם: 38).

המהפכה התעשייתית, המתבטאת ב"נחשול של גוג'טים" (שם: 213) היא לב לבה של אפליקציה זו. פרגוסון סבור שהיא בלתי תלויה במהפכה המדעית. יש אמנם קשר

ביניהן (הממציאים שהובילו את המהפכה התעשייתית היו חברים באותן אגודות עם המדענים, שם: 214), אך הוא אינו רואה שהאחת הייתה תנאי הכרחי לשנייה. לטענתו (ועוד נעסוק בה בהמשך) "כלל לא ברור מדוע הדוקטרינה של ריבונות הפרלמנט או התפתחות המשפט המקובל היו אמורים להעניק לכולטון ולוואט תמריצים" (שם: 215).

כן, גם המהפכה התעשייתית היא אפליקציה שהומצאה בבריטניה. כך או כך, המהפכה התעשייתית שינתה את פני החברה (תחילה בבריטניה ואחר כך בשאר אירופה) והביאה לקצו של שלטון מעמד האצולה. על רקע זה דן פרגוסון במשנתם של מרקס ואנגלס, שהצביעו על הקיטוב ההולך וגובר בין התעשיינים העשירים מחד גיסא, ובין הפועלים מאידך גיסא, וחזו כי התהליך ייגמר במהפכת הפרולטריון. כל זה לא קרה, אומר פרגוסון. "מרקס ואנגלס טעו" (שם: 223) משום שהאזרחים התאגדו והשיגו שכר גדול יותר ומשום "שהקפיטליסטים הבינו את מה שהחמיץ מרקס: שגם הפועל הוא צרכן. על כן אין היגיון בניסיון לצמצם את משכורתו לרמה המאפשרת קיום ותו לא" (שם: 223). האזרח הפשוט נהפך מפועל שתפקידו לייצר (וצריך לשלם לו רק את מה שהוא זקוק לו כדי שיישאר בחיים וימשיך לייצר), לצרכן (שצריך לשלם לו כדי שיוכל להמשיך ולקנות את המוצרים). מרקס ואנגלס טעו ופרגוסון מוכיח זאת במספרים על התפתחות הכלכלה באירופה במאה התשע עשרה.

נאמן לשיטתו, הוא מדגים את יתרונותיה של אפליקציית הצריכה על ידי סיפורה של אימפריה שהתפרקה משום שלא השכילו "להוריד" אותה: ברית המועצות. השיטה שנשענה על ריכוזיות טוטליטרית בברה"מ לא הביאה לעלייה ברמת החיים של האזרח (שם: 244), ובסופו של דבר נבעה ההתמוטטות מחוסר היכולת להתמודד עם כלכלת העולם המערבי. לפי פרגוסון, האמריקאים ניצחו לבסוף בגלל חוסר הריכוזיות בשיטה שלהם שאפשר למצות טוב יותר את הפוטנציאל האנושי (שם: 248).

אפליקציה שישית: מוסר עבודה

אפליקציה זו היא, כדברי פרגוסון, "תשתית מוסרית ואופן פעולה הנגזר (בין השאר) מן הנצרות הפרוטסטנטית, גישה שסיפקה את הדבק לחברה הדינמית והלא יציבה בפרוטנציה שיצרו אפליקציות 1-5" (שם: 38).

עד לפרק זה נראה היה כאילו כל אחת מן האפליקציות המנצחות עומדת בפני עצמה. עתה, כך נראה, עומד פרגוסון לספק לנו את "הדבק" המחבר בין כולן. ו"הדבק", כך מתברר אינו אלא וריאציה על מקס ובר בספרו, האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם (1905). רמז לכך ניתן לנו כבר בתחילת הספר: "אירופה המערבית עקפה את סין, בין השאר מכיוון שבמערב הייתה יותר תחרות פוליטית וכלכלית. אוסטריה, פרוסיה ולאחרונה אפילו רוסיה נעשו יעילות יותר מבחינה אדמיניסטרטיבית מכיוון שהרשת

שהולידה את המהפכה המדעית צמחה בעולם הנוצרי ולא בזה המוסלמי" (שם: 38-39). וכשפרגוסון אומר "נוצרי" הוא מתכוון ל"פרוטסטנטי".

עיקר טיעוניו בנוגע לאפליקציה זו הם, כאמור, פיתוח התזה של ובר על האתיקה הפרוטסטנטית על כל מגרעותיה וסתירותיה הפנימיות. פרגוסון מכיר בכשלי הטיעון של ובר והוא מודה, למשל, ש"היהודים עברו בהישגיהם את הפרוטסטנטים בארצות הברית במאה האחרונה ונהנו מהכנסות גבוהות הרבה יותר" (שם: 273), אך אין זה מפריע לו לדבוק בעיקרי התזה. לדעתו, הרפורמציה הביאה לכך "שבני המערב היו הראשונים בעולם ששילבו בין עבודה נרחבת ואינטנסיבית יותר ובין שיעורי חיסכון מוגברים, והדבר אפשר צבירת הון מתמשכת" (שם: 314).

בניגוד לגיבון (בספרו, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*) שראה בנצרות את אחד הגורמים העיקריים לשקיעתה של האימפריה הרומית, פרגוסון רואה בגרסה הפרוטסטנטית שלה את המפתח לעליונות המערב כיום (שם: 269). יחסו לדת הוא דו-ערכי. מצד אחד היא מונעת לפעמים קדמה, אך מצד שני, אם מדובר בדת "הנכונה" – הנצרות הפרוטסטנטית – היא אפליקציה מנצחת: "לדת יש חשיבות. בפרקים הקודמים ראינו איך 'אתוס היציבות' הקונפוציאני שיחק תפקיד בכישלונה של סין הקיסרית לפתח תשתית מוסדית תחרותית מהסוג שעודד חדשנות במערב אירופה. [...] ראינו כיצד כוחם של האימאמים והמולות חנק כל הזדמנות למהפכה מדעית בעולם המוסלמי. וראינו איך הכנסייה הקתולית הייתה אחד המעצורים לפיתוח כלכלי באמריקה הדרומית. אבל אולי התרומה הגדולה ביותר של הדת לתולדות הציביליזציה המערבית הייתה זאת: הדת הפרוטסטנטית ציוותה על המערב לא רק לעבוד, אלא גם לחסוך ולקרוא" (שם: 274-275). זה גם ההסבר האולטימטיבי, לדעת פרגוסון, לצמיחתה הכלכלית המהירה של סין כיום. הוא סבור כי העלייה בשיעורי החיסכון ובשעות העבודה במזרח (טאיוואן ובמיוחד סין) הם תוצאה של הגידול בשיעורי הנצרות (במיוחד הפרוטסטנטית), והוא סבור שהסינים ייבאו מהמערב את מוסר העבודה הנוצרי (שם: 293).

בהשוואה לשאר הפרקים זהו הפרק החלש ביותר בספר וטיעוניו נראים לעתים תמוהים. פרגוסון מביא אמנם נתונים רבים (כמו למשל עליית מספר הנוצרים הפרוטסטנטים בסין מחצי מיליון בשנת 1949 לארבעים מיליון כיום), אולם הוא שוכח להזכיר שמספרם בטל בשישים באוכלוסיית סין, ובכלל, קורלציה אינה קשר סיבתי. הוא מחליף תדירות את הדיון ב"עבודה" לדיון ב"מוסר עבודה", או אפילו גרוע מכך, "מוסר עבודה ולמידה" (שם: 267) שאינם זהים בהכרח: האם מוסר העבודה בסין הקונפוציאנית היה נמוך מזה של הפרוטסטנטים באירופה?

פרק הסיכום: היריבים

"היריבים" המופיעים בשם הפרק אינם אלא המערב השוקע (וארה"ב בראשו) והמזרח העולה (סין). למרות האופי הפסימי של הפרק ו"הקינה" על שקיעת המערב, פרגוסון רחוק מאוד מלהיות דטרמיניסט ואינו בטוח שסוף עידן המערב אכן ודאי. הוא מביא ארבעה תרחישים אפשריים לעצירת הצמיחה בסין (שם: 327-329) ומסכם:

בל נגזים בפטליזם. נכון, הדברים שבעבר הבדילו בין המערב למתחריו כבר אינם שייכים רק לנו. [...] [אבל] כפי שכבר ראינו, הציביליזציה המערבית היא יותר מדבר אחד; היא עסקת חבילה. היא כוללת פלורליזם פוליטי (ריבוי מדינות, ריבוי ישויות) וגם קפיטליזם; היא כוללת חופש מחשבה וגם את השיטה המדעית; היא כוללת את שלטון החוק ואת זכויות האזרח וגם את הדמוקרטיה. אפילו היום המערב עדיין נהנה מהיתרונות המוסדיים האלה יותר ממתחריו (שם: 331).

הספר מסתיים באמירה נוקבת: "אולי האיום האמיתי אינו עלייתה של סין, עליית האסלאם או העלייה בפליטות הפחמן הדו-חמצני, אלא אובדן אמוננו שלנו בציביליזציה שירשנו מאבותינו" (שם: 332). אני סבור כי בכך חושף המחבר חלק ממניעיו הנסתרים, ובכללם כתב הגנה על הציביליזציה המערבית ואפילו על האימפריאליזם והקולוניאליזם המערבי:

מובן שהציביליזציה המערבית אינה חפה מפגמים. היא עוללה די והותר עוולות בתולדותיה, מהברוטליות של האימפריאליזם ועד לכנליות של חברת הצריכה. החומרנות העזה שלה הולידה כל מיני תוצאות מפוקפקות. [...] ועדיין נראה שהחבילה המערבית הזאת מציעה לחברות האדם את השילוב הטוב ביותר הקיים של מוסדות כלכליים, חברתיים ופוליטיים – אלה שלהם הסבירות הגבוהה ביותר להתיר את היצירתיות האנושית האינדיבידואלית (שם: 331-332).

נראה כי אחת ממטרותיו הסמויות של הספר היא לא רק הגנה על הציביליזציה המערבית, כולל האימפריאליזם והקולוניאליזם, אלא במיוחד הגנה על שורשיה הבריטיים. כך למשל, כאשר הוא מונה את כתבי היסוד המכוננים את הציביליזציה המערבית (שם: 332), הוא מזכיר יצירות של שישה בריטים (אייזיק ניוטון, ג'ון לוק, אדם סמית, אדמונד ברק, צ'רלס דרווין, ויליאם שייקספיר וצ'רצ'יל) ואמריקאי אחד ממוצא בריטי (אברהם לינקולן), לצד התנ"ך והברית החדשה בתרגום המלך ג'יימס לאנגלית כמובן.

האמנם אפליקציות בלתי תלויות?

פרגוסון עומד בכבוד במשימה שנטל על עצמו – לפתור את חידת העליונות של הציביליזציה המערבית והתפשטותה בעולם בחמש מאות השנים האחרונות. הספר נתמך

בנתונים רבים, רובם מתחום הכלכלה, המאירים עיניים ועוזרים בדרך כלל להוכיח את הטיעונים.

עם זאת, הספר אינו נטול פגמים. על חלקם נכתב כבר בהרחבה (ראו למשל את הביקורת של פרופסור משה סלוחובסקי, "אירופה בין המצרים", הארץ – מוסף ספרים, 10 ביולי 2013, עמ' 4-5). רבים קוראים את הספר כקנינה על דעיכת הציביליזציה המערבית והצדקת עליונותה תוך גימוד העוולות שהיא גרמה.

לעניות דעתי, הפגם העיקרי בספרו המרתק של פרגוסון הוא ההתייחסות לתכונות הציביליזציה המערבית כאל אפליקציות בלתי תלויות זו בזו. מלבד רמזים בודדים פרגוסון אינו מנסה לענות על השאלה מה הקשר הסיבתי בין האפליקציות ומדוע הן הומצאו באירופה דווקא.

האמנם אין קשר בין הרפורמציה, המהפכה המדעית, שלטון החוק או המהפכה התעשייתית, מלבד העובדה שהן קרו באותו המקום (אירופה) ובאותו הזמן (המאות השש עשרה-השמונה עשרה)? כהיסטוריון אחראי, פרגוסון מבין שההיסטוריה נקבעת בחלקה גם על ידי אירועים מקריים והוא נמנע מלתת הסברים סיבתיים, אבל בכך הוא מחמיץ חלק מהתובנות שהיו יכולות להועיל למטרתו.

כך למשל, אפשר לטעון שהמדע המודרני "הומצא" באירופה במאה השבע עשרה, רק אחרי התמוטטות השלטון ללא מצרים של הכנסייה הקתולית בימי הביניים שעשתה שימוש במוסדות כמו האינקוויזיציה כדי לבער כל ניסיון למחקר שהיה עשוי לפגוע בדוגמות הכנסייתיות. הרפורמציה התחילה כמחאה (Protest) על שחיתות האפיפיוריות, אבל סופה שמיגרה את שלטון הכנסייה הקתולית ואפשרה לחקור את העולם ולהעלות השערות מדעיות שהיו מנוגדות לאמור בכתבי הקודש. הסתכלות כזו יכולה להעניק עומק לטיעון המרכזי: המהפכה הפרוטסטנטית אפשרה למעשה את המהפכה המדעית, בכך שהסירה את אחד המכשולים הגדולים להתפתחות המדע. באותה הרוח אפשר לומר שהמהפכה המדעית סללה את הדרך להמצאות טכנולוגיות שלא נעשו בשיטת ניסוי ותעייה (כמו בסין לפני המאה החמש עשרה), אלא שהיו מבוססות על יישום שיטתי של המדע החדש. המהפכה התעשייתית היא אפוא חוליה נוספת בשרשרת, וכך גם המהפכה הרפואית.

מבנה עומק כזה היה יכול למנוע מפרגוסון ליפול לפח הרואה בפרוטסטנטיות את המנוע לצמיחה כלכלית בעולם. הצמיחה היא למעשה תוצאה של המהפכה התעשייתית, שבאה בעקבות המהפכה המדעית שנעשתה אפשרית בגלל מיגור הכנסייה הקתולית על ידי הפרוטסטנטיות. תרומתה של הפרוטסטנטיות לצמיחה כלכלית אינה בערכים המיוחדים לה ורק לה, אלא בהסרת המכשול של דת דומיננטית. אם פרגוסון היה עושה את הקשר הזה הוא לא היה נדרש להסביר את הסתירה לכאורה בין צמיחת הדת בעולם המוסלמי ושקיעת כוחו כאחד.

הוא הדין גם בסוגיה החברתית-שלטונית. אצל פרגוסון נראית המהפכה הצרפתית כעוד אירוע בלתי תלוי שקרה במקרה באירופה המערבית. לעומת זאת, אפשר לטעון כי זו תוצאה של התעשרות מעמדות הביניים שהושגה בגלל השיפור העצום בהכנסה שהביאה המהפכה התעשייתית.

התזה המקובלת על היסטוריונים רבים באשר לשורשי הדמוקרטיה הליברלית המערבית באירופה מתחילה בדרך כלל במהפכה הצרפתית, עוברת דרך נפוליאון שהחוקים שהשליט בארצות שכבש סללו את הדרך לשלטון החוק ומסתיימת באביב העמים האירופי באמצע המאה התשע עשרה, שכלל שורה של מהפכות ויציאת המונים לרחובות ברחבי אירופה כולה. פרגוסון יודע זאת כמובן, אך הוא רואה את ההתפתחויות האלו ואת התפשטותן ברחבי העולם כולו כאירוע בלתי תלוי בשאר "האפליקציות". למעשה, הערכים שנחרתו על דגל המהפכה הצרפתית, הם בדיוק אותם הערכים שנקבעו על ידי מובילי המהפכה המדעית במאה השבע עשרה: החופש להעלות רעיונות חדשים, להעמידם למבחן, ללא מורא מאוטוריטות עליונות מכל סוג שהוא: שלטונית, כנסייתית או "מדעיות".

קשה להתגבר על הפיתוי ולהימנע מההשערה שלו היה פרגוסון מנסה לקשור בין "האפליקציות", ולו היה מודע יותר לקשר שבין צורת המשטר של הדמוקרטיה המערבית הליברלית המבוססת על שלטון החוק ובין הרעיונות של המהפכה המדעית, הוא היה מוסיף לרשימת "גיבורי" הציביליזציה המערבית גם את פרנסיס בייקון, מי שהיה אחד ממחוללי המהפכה המדעית במאה השבע עשרה. מלבד תרומתו לשיטה המדעית והשפעתו של ניוטון, בייקון היה גם בעל חזון חברתי מדיני שתואר בספרו, *The New Atlantis*, שנכתב תחילה בלטינית (1624) ואחר כך באנגלית (1627). כמו לוק, גם הוא מילא תפקיד בניסוח החוקות של המושבות החדשות (במיוחד של וירג'יניה, קרוליינה וניופאונדלנד בצפון מזרח קנדה אשר היה אחד היזמים להקמתה). תומס ג'פרסון, הנשיא השלישי של אמריקה ומנסח הצהרת העצמאות האמריקאית אמר עליו: "בייקון, לוק וניוטון. אני מחשיבם כשלושת האנשים הגדולים ביותר שחיו אי פעם, ללא יוצא מן הכלל, וכמי שהניחו את היסודות לאותם מבני-על שהוקמו במדעי הטבע והרוח" (*The Letters of Thomas Jefferson: 1743–1826*). פרגוסון עושה פעמים רבות שימוש באמרה "ידע הוא כוח" כדי להסביר את סוד הדומיננטיות של הציביליזציה המערבית (למשל שם: 36), ואינו מזכיר כלל את בעליה – סר פרנסיס בייקון.

החברה הפתוחה ואויביה

מי שהיה מודע לכל אלו והקדים את פרגוסון בשבעים שנה היה הפילוסוף קרל פופר (1902–1994), שטבע את המונח "חברה פתוחה" (בספרו, *החברה הפתוחה ואויביה*, 1945) שיש ביכולתו להסביר את המשותף לכל האפליקציות שפרגוסון מביא. חברה היא פתוחה

אם היא מוכנה לתת הזדמנות לרעיונות חדשים ולהעמידם למבחן, גם אם הם עלולים להרוס את הסדר הישן. לעומתה, חברה שמקדשת את הסדר הישן היא חברה סגורה. המכשיר העיקרי העומד לרשות חברה פתוחה, אומר פופר, הוא מכשיר הביקורת והערעור על האוטוריטות הקיימות: בחברה, בפוליטיקה, במדע או בכל שטח אחר. גם במדע וגם בחברה איננו יודעים מה יהיה או מה יצליח, אבל אנו יכולים להעלותו כהשערה ולהעמידו למבחן הניסיון. אם זו השערה מדעית שנכשלה – נחליפה בהשערה אחרת. אם זו ממשלה שנכשלה – נבחר ממשלה אחרת.

הסתכלות כזו הייתה יכולה לצמצם את מספר האפליקציות של פרגוסון, או להוסיף אפליקציות שחסרונן בולט. כזו היא למשל האפליקציה של הביקורתיות והחופש לערער על כל אוטוריטה, העומדים לדעתי בבסיס מה שמכונה כיום "הציביליזציה המערבית". אי אזכורו של פופר בספרו של פרגוסון אומר דרשני. הוא מציין מאות רבות של ספרים, מאמרים ומחקרים הנוגעים לנושא, אך פופר יוק. אולי פרגוסון חש כי חיבורו אינו אלא סוג של הצדקה (vindication) היסטורית לטענות הפילוסופיה החברתית של פופר? הדמיון בין הטענות בציביליזציה של פרגוסון לטענות של פופר בחברה הפתוחה ואויביה הוא לפעמים מדהים. אפילו שבחי פרגוסון לאימפריאליזם בתור מנוע להעברת רעיונות והכנסת חידושים וקדמה הם הד לאמירתו של פופר בחברה הפתוחה ואויביה. אויבי החברה הפתוחה של פופר, המופיעים גם בכותרת המשנה של ספרו, הם בעיקר אפלטון, מרקס והגל. פופר מונה אותם פעמים רבות לצד רוסו, ומאותם הטעמים של פרגוסון: "רצון הכלל", מלבד היותו מושג מיסטי ורומנטי, חותר תחת אושיות החופש האינדיבידואלי. פופר הקדים את פרגוסון גם בביקורתו על דימוי "הפרא האציל" של רוסו והטענה כי רק "הרכוש" השחית את החברה המודרנית, טענה שחודשה על ידי מרקס ואנגלס. טענה זו, אגב, הופרכה בשנים האחרונות על ידי פרופסור עזר גת (*War in Human Civilization*, 2006). מחקרו של גת מכסה תחום חשוב ביותר (מלחמה) הנכלל במונח "ציביליזציה" וקשה להבין איך נעלם מעיניו של פרגוסון. לסיכום, למרות הפגמים, מדובר בספר מרתק, המנסה לענות על שאלה חשובה ומסרטט בתנועות מכחול רחבות את ההיסטוריה של הציביליזציה המערבית בחמש מאות השנים האחרונות.

הערה

1 במקור: "Propelled", כלומר "הונעה על ידי". כאן המקום להעיר כי התרגום קולח והספר שומר על היותו קריא מאוד.

Sarah Schulman, 2012 / **Israel/Palestine and the Queer International**. Durham and London: Duke University Press.
193 pages.

הקוראים שיפתחו את ספרה של שרה שולמן, שיצא בהוצאת אוניברסיטת דיוק, בציפייה למחקר אקדמי בנושא שבכותרת – "ישראל/פלסטין והקוויר הבינלאומי", צפויים להפתעה: שולמן, שהיא סופרת, מחזאית, כותבת תסריטים, פעילה, וגם מחברת של כמה ספרי עיון בנושאים להט"בים, וזאת נוסף על הוראת כתיבה שהיא עושה כפרופסורית באוניברסיטת CUNY בסטייטן איילנד, כתבה ספר שנע בין מְמוֹאֵר (memoir) ובין כתב שתדלנות (advocacy). אפשר גם לקרוא אותו כסוג של אתנוגרפיה עצמית לגבי התהליך ששולמן עברה בכל הנוגע לישראל, פלסטין והקוויר הבינלאומי.

שולמן, פעילה ותיקה בנושאים שונים ובייחוד במאבק באידס בארגון אקט־אפ, מספרת בספר כיצד גילתה את הנושא הפלסטיני, דרך הזווית הלהט"בית שלו, ואיך הפכה לפעילה בנושא. בדרך היא מנסה לשכנע גם אותנו הקוראים, בפרט כנראה את הקוראים האמריקאים ואולי יותר מזה את הקוראים היהודים האמריקאים ואולי אף יותר מזה את הקוראים שהם כמוה, להט"בים יהודים אמריקאים – להפוך גם הם לתומכים של ה-CAUSE, שהיא הפכה לשגרירה שלו. אך הספר הוא גם ספר על התהליך האישי שעברה שולמן בדרך לאקטיביזם החדש שלה, ומבחינה זו הוא גם מכיל נרטיב של חיפוש ומציאה.

כבר במבוא לספר היא מצהירה כי היא מעוניינת להתמודד ולחשוף את ההכחשה שלקתה בה לגבי הנושא הישראלי/פלסטיני, בצורה שתסייע לאחרים (שם: 1). ואי אפשר לעסוק בשאלה של התמודדות יהודים עם הנושא, או אולי עם כל נושא, בלי להזכיר את השואה – שמופיעה בספר כבר בעמוד הראשון, בתיאור הרקע האישי של המחברת, האופייני ליהודים בני דורה: טבול בדם, טראומה ועקירה (Dislocation) (שם: 2). ישראל בעולם הזה הייתה מקום רחוק שתּרמו לו כסף. כיהודייה ניו יורקית היא מעולם לא שמעה, אפילו פעם אחת, על כך שמולדתם של הפלסטינים נלקחה על ידי הישראלים (שם: 6).

כמו רבים אחרים לאורך צירים שונים של מקום, זמן ותודעה, היה זה אירוע מכוון אחד שגרם לשולמן להבין שיש בעיה עמוקה בישראל: קרי הטבח בסברא ושתיאלא

במלחמת לבנון הראשונה (1982). אבל כמו שאר הסיפור שמגוללת שולמן, התגלות זו הייתה קשורה לנושא העיקרי שהעסיק אותה – נטייתה המינית: העובדה שהיא סבלה מהומופוביה משפחתית קשה, שמשפחתה דחתה אותה כשנודע לה שהיא לסבית, הכינה אותה לעובדה שייתכן שמשפחתה טועה לא רק בנושא ההומוסקסואלי, אלא גם בקשר לדברים נוספים, לרבות ישראל (שם: 7).

כאמור, בעקבות אירועי 1982 הצליחה שולמן לצאת מהבורות המבוססת על האמונה כי ישראל לא יכולה לחולל רע, אבל נדרש משהו שונה מאוד כדי להפוך אותה לאקטיביסטית. בשנת 2009 בכנס שהתקיים באוניברסיטת הרוורד, כאשר נשאלה על ידי כותב ביקורת זו אם תרצה לבוא ולתת הרצאה בישראל, היא ענתה בחיוב. מענה זה הביא להזמינה באופן רשמי לתת את הרצאת האורחת הראשית ב"סקס אחר", הכנס השנתי ללימודים להט"בים וקווירים באוניברסיטת תל אביב (שם: 25).

דבריה של שולמן בכנס בהרוורד, שהתבססו על ההיסטוריה שלה כפעילה באקט-אפ וכמי שחיה את שנות השיא של האיידס בניו יורק, שהופיעו לימים בספרה על איידס וגנטרפיקציה בניו יורק,¹ היו מעניינים ביותר, וגם ספרה שיצא באותה שנה על הומופוביה משפחתית² נראה כבעל רלבנטיות רבה, בפרט לאור העובדה שאותה שנה היה הכנס צפוי להיערך בצלו של הרצח בברנוער שאירע ב־1 באוגוסט 2009.

התלבטותה של שולמן אם להיענות להזמנה מתחילה בעקבות שיחה עם חברה המיידעת אותה על החרם. שולמן, אקטיביסטית ותיקה בנושאי להט"ב מקווה שהחרם לא יחול על אירועים להט"בים: היא לא רוצה להפנות את גבה ללהט"בים. לאחר התייעצות עם דמויות מפתח כפרופסור ג'ודית באטלר, ולאחר שד"ר דלית באום, פעילה וחוקרת בתחום הסכסוך והחרם, מציעה לשולמן לבוא לביקור סולידריות במקום להשתתף בכנס, מחליטה שולמן להחרים את הכנס, ולנהוג בהתאם לקווים המנחים של PACBI – הוועדה הציבורית למען חרם אקדמי ותרבותי על ישראל (שם: 26-31). מכאן התחיל הכדור להתגלגל. תוך זמן קצר הופכת שולמן למתעניינת באופן יומיומי בישראל (שם: 58), ולראות את עצמה כאזרחית של ה"קוויר הבינלאומי" (שם: 66), שתפקידו לשמור את הנושאים של פלסטין וקוויר כקשורים. דרך האנשים שיצרה אתם קשר נוצרו עוד קשרים, וכך נבנה ביקור הסולידריות של שולמן, שלקראתו היא למדה לגלות שמארגני הכנס גילו הבנה, וחלקם אף תמיכה, בהחלטתה. "נדיר שעשיתי משהו כל כך אמיץ מבלי שהייתי בטוחה במה שאני עושה" (שם: 38), כותבת שולמן. אט אט לומדת המחברת את הנושא, ומבינה איך מה שהיא עושה קשור לדיון התיאורטי הנרחב, בעקבות ג'סביר פואר, במושג ההומו-לאומיות (שם: 103) ולביקורת על השימוש של ישראל בזכויות להט"ב כתעמולה, שזכתה לכינוי "פינקווינג" (שם: 135).³ מאוחר יותר תפרסם שולמן בניו יורק טיימס מאמר על סוגיית ה"פינקווינג", שבין היתר בזכות הבמה שבו פורסם

יזכה לתהודה רבה. את העובדה שבעקבות פרסום מאמר זה סירב נתניהו לפרסם טור דעה בעיתון, תראה כאחד ההישגים הגדולים של חייה (שם: 176).

כאשר מגיעה שולמן לישראל ומקבלת מכתב מ-17 ישראלים שמביעים בו תמיכה בהחלטתה להחרים את הכנס שמתנהל באוניברסיטאות שמנוהלות לדבריהם על ידי המדינה ומשתפות פעולה עם אפרטהייד (שם: 63), מגיבה שולמן בהפתעה: שולמן כותבת כי שפת מכתב התמיכה לא הייתה השפה שבה היא הייתה בוחרת להעמיד את הדברים, וכי נעדרים ממנו דברים החשובים לה ושדאגה לכלול במכתבה למארגני הכנס, כמו התייחסות לכבוד שיש לה כלפי המארגנים, ולצער הרב שגורם לה כל העניין של סירוב להזמנה ובפרט החרמת אירוע להט"בי. נעדר בעיניה עוד ממד שחשוב לה כל כך, והוא שאם אנשים מתכוונים לסרב לבוא לאירועים קווירים כאקט של תמיכה בחרם, יש להבטיח את ההכרה של תנועת החרם בתמיכה הקווירית ובארגונים הלהט"בים הפלסטיניים (שם: 64). ואכן הצורך בהכרה כזו הופך לחלק ממפעלה של שולמן שתחילה חווה תסכול בנושא (שם: 90) אך בהמשך רואה בהתקדמות שמתרחשת בקישור בין תנועת החרם הפלסטינית ובין התנועה הקווירית הפלסטינית, בין היתר בעקבות הקמת ארגון פלסטיני קווירי למען החרם בשם PQBDS (שם: 128), הישג מרכזי של המאבק שהיא הפכה להיות חלק ממנו.

אחרי ביקור הסולידריות של שולמן, מגיע תורה של משלחת פעילים להט"בים פלסטינים שהיא מארגנת לארה"ב, רעיון שנולד כתוצאה מההבנה שצריך לקשר ישירות בין פעילים קווירים אמריקאים לפעילים קווירים פלסטינים (שם: 92). סיפור של משלחת זו הוא במידה רבה לבו של הספר, ועוסק בהתאהבות של שולמן לא רק בנושא, אלא גם באנשים. בזמן ארגון המשלחת שלהם, הופכים שתי הפעילות והפעיל שהיא מארגנת להם את הסיור בארה"ב להיות "מרכז התודעה" שלה (שם: 133). כשהיא רואה את שתי הפעילות שמגיעות בטיסה ביחד, היא מרגישה "מלאה באהבה כלפיהן" (שם: 133). כשהם חוזרים לניו יורק מקליפורניה, היא מתמלאת באהבה וגאווה וברצון להגן על סמי, הפעיל הפלסטיני שהוא הצלע השלישית של המסע, והיא חשה שהוא כמו האח הצעיר והאמיץ שמעולם לא היה לה (שם: 151). חנין מיעכי, מנהלת ארגון אל-קוואס שהיא אחת החברות במשלחת, מזכירה לה את עצמה עשרים שנה קודם לכן (שם: 140). הפעילות הזו יוצרת אצל שולמן תחושה שלא הייתה לה מעולם בחייה: היא חשה שכל תחומי הפעילות שלה בנושאים שונים במשך שלושים שנה התחברו ביחד (שם: 154). ספרה של שולמן הוא אם כן במידה רבה סיפור של טרנספורמציה אישית, הן שלה (שם: 173) והן של אלו שהיא רוצה לשנות, בייחוד עומר ברגותי, מראשי תנועת החרם, שבמאמץ רב היא גורמת לו להכיר במקום הלהט"בי במאבק הפלסטיני. בזכות מוטיביציה לאהבה וצורך לצדק שינינו זה את זה לטובה, גורסת שולמן (שם: 173). היא מאמינה שאחווה גלובלית של אוהבי צדק יצרה מציאות חדשה, שבה יש חברה אזרחית פלסטינית

שתומכת באסטרטגיה לא אלימה לשינוי תוך כדי היותה פמיניסטית ופרו־גיית, ובמקביל נוצר עכשיו סקטור גדול בקהילה הגאה בארה"ב שמכיר בפלסטין הקוויירית "כחלק מאתנו" (שם: 174). אכן ספרה של שולמן הוא גם ספר על אמונה בשינוי: תוך שמונה חודשים מיום שהיא מוזמנת לאוניברסיטת תל אביב, מוצאת עצמה שולמן עדה ושותפה להתפתחויות שהיא מתארת אותן כהתפתחות הפרוגרסיבית הכי מעודדת בפוליטיקת השטח הגלובלית של תקופתנו, כזו שמבוססת על הבנה עמוקה בין אנשים שמאוחדים ברצון לצדק ובהזדהות אנושית חוצה גבולות שמאפשרת שינוי (שם: 132).

אפשר לתהות למקרא שורות אלו, האם לא שם הספר דגש רב מדי על הטרנספורמציה האישית שמעוגנת באוטופיזם ליברלי על כך שאנו יחד יכולים לשנות את העולם? האם האופן שבו מתארת שולמן את ההצלחה שהיא חשה תוך שימת דגש על שינוי מודעות שהיא ואחרים עברו, לא בא על חשבון הצבעה על העדר השינוי בשטח שבו נמשכים הכיבוש, הנישול והדיכוי של הפלסטינים, תהא נטייתם המינית אשר תהיה? וגם, האם לא כדאי היה לדון בהרחבה בשאלה הסבוכה של המיקום המרכזי שמייחסת שולמן לעצמה כסוג של מתווכת בין תנועת החרם הפלסטינית לתנועה הקוויירית הפלסטינית, ועל המשמעות של הפעילות שלה על הציר הגלובלי של מרכז/פריפריה? עד כמה משמעותית מעורבות אמריקאית בתיווך הזה? לכמה מהשינויים האלה היא אחראית? ואם אכן למעורבות הזו השפעה כה רבה, מה המשמעות של עובדה זו? שאלות אלו לגבי יצירת האקטביזם הטרנס־לאומי ששולמן מתארת נשאות פתוחות עם תום קריאת הספר. הספר הוא במידה רבה סיפור על האישי והפוליטי, על הדרך ששולמן מוצאת וממציאה את עצמה מחדש כאקטיביסטית, כלסבית וכיהודייה, באמצעות הנושא הפלסטיני. אולי מה שמעיד מכול על המקום שבו האישי והיומימי שלה נהיים לבלתי נפרדים מהמטרה, הם תיאורי פרטי הפרטים של האנשים שהיא דיברה אתם, ממי היא קיבלה דואר אלקטרוני, מתי, ומה בדיוק נאמר בו. מה אכלה עם אודי אלוני כשבא לארוחה אצלה בערב פסח (יין טוב, זיתים, בצל מושרה, פלפל אדום, גבינה, ענבים ושוקולד, אם הסתקרנתם) (שם: 64), מה עישנה עם הפעילות הפלסטיניות בדירה שלה (חשיש, אם תהיתם), ומה אכלה אתן (בורקס תרד יווני קפוא שהיה במקרר שלה ודבש עם שקדים שהביאה מיוון שנתיים קודם, למקרה שרציתם לדעת) (שם: 148). ייתכן שפרטים אלה באים לעתים על חשבון דיוק בפרטים אחרים: שולמן מציינת שהקונפליקט של ישראל ופלסטין הוא נושא שלא ידעה עליו כמעט דבר עד לאחרונה, ובכך אפשר להסביר אמירות כמו למשל טענתה שהטראומה ההיסטורית של היהודים המזרחיים מעולם לא נידונה (שם: 15), או מניית התנחלויות בעזה כחלק מההתנחלויות שעדיין קיימות ב־2010, חמש שנים אחרי ה"התנתקות" (שם: 110). אלו טעויות שחבל שעורכי הספר לא תיקנו, ואולי כדאי שהעורך היה מציע לשולמן להימנע מהכללות כגון "Artists are some of the most reactionary, selfish people I know" (שם: 168). בנוגע להשקעה הישראלית

בקמפיין ה"פינקווישינג" דרך ההשקעה הכספית בקמפיין התיירות הגאה, משתמשת שולמן בנתונים (שכפי שהיא עצמה מודה) שנויים במחלוקת (שם: 185-183).
 מה אפשר ללמוד מהספר על סוגיית החרם האקדמי ששולמן בחרה להצטרף אליו? שולמן לא בחרה בדרך הקלה של הימנעות מלבוא, ועמדה בדברתה ובאה לביקור סולידריות. בולטת העובדה שעבורה החרם היה דבר סבוך, קונפליקטואלי, וסירוב לבוא לכנס להט"בי עמד בניגוד לתחושות הבטן שלה, ושהיה חשוב לה להבהיר תחושות אלו ואת הצער שלה למארגנים, זאת בניגוד לשיח הטוטלי, חסר הלבטים והרגישות של מכתב התמיכה שקיבלה. חששה היה שהיא תנטוש ישראלים מהקהילה שלה – והיה לה חשוב לגלות שבביקור הסולידריות היא הצליחה לפגוש ישראלים אלה, לרבות חלק מאלה שהזמינו אותה לכנס, לקיים אתם דיאלוג ולתקשר (שם: 76). מבחינה זו ספרה של שולמן הוא גם ספר המראה כיצד להשתתף בחרם האקדמי מצד אחד, אך תוך שמירה על מעורבות ודיאלוג מצד שני. מובן שבכך אין פתרון לשאלה אם בבחירה בדרך החרם היא צמצמה בהרבה את כמות ומגוון הקהל שאתו היא תקשרה. היא מדברת על החשש שליווה אותה שבביקור הסולידריות יהיה לה קהל קטן בהרבה מזה שישמע אותה באוניברסיטה, אך שמחה לגלות שכשישים אנשים הגיעו לשמוע אותה ב"רוגטקה", קפה קווירי-אנרכיסטי-טבעוני בתל אביב, ובפרט שמחה שמגיעים לשם גם חלק ממארגני הכנס שאומרים לה שלמעשה מדובר באותו קהל שהיה שומע אותה בכנס, גם אם במספר קטן יותר (שם: 73). דיון זה מעלה שאלות לגבי החרם ומשמעותו. מה המשמעות של בחירתה של שולמן לדבר אל הקהל ב"רוגטקה" אך לא אל זה שבאוניברסיטה, ובכל מוסד שמקבל מימון מדינתי? (שולמן מציינת את הקריטריון הזה בתור כזה שלפיו החליטה בהמשך אם להיענות או לדחות הזמנות [שם: 156]). בעוד שביקורה שידר את המסר החשוב שאפשר להחרים ועדיין לתקשר (שם: 76), האם אין בקריטריונים של החרם שאימצה משום דרישה להשאיר למעשה שיח ביקורתי שמערב אורחים מחו"ל מחוץ לאוניברסיטה? אפשר לומר שדו"ר צ'רצ'ון לגלות סולידריות לבקשה הפלסטינית כדי להצדיק עבור שולמן את החלטתה לפעול לפי הקווים המנחים של החרם, וכאמור פעולתה הראתה שאפשר לקיים קשר ודיאלוג גם תוך כדי ציות לקווים מנחים אלו, אך כדאי היה לשמוע יותר על הדילמות הנ"ל. גם בלי דיון ממצה בה ובמשמעות האקטיביזם הטרנס-לאומי ששולמן הפכה לשחקנית מרכזית בו, ספרה של שולמן מספק חלון הצצה נדיר וכן באופן יוצא דופן, לאחת התנועות האקטיביסטיות המרתקות של השנים האחרונות.

הערות

- Sarah Schulmann. 2009. *Ties that Bind: Familial Homophobia and Its Consequences*. New York & 2 London: The Free Press. 2
- לדיון ביקורתי במונחים אלו, בהתפתחותם, ובחלק מהשאלות התיאורטיות שברקע הנושאים שבספרה של שולמן ראו מאמרי: אייל גרוס. 2013. הפוליטיקה של זכויות להט"ב: בין (הומו) נורמטיביות ו(הומו) לאומיות לפוליטיקה קווירית. מעשי משפט כרך ה: 101-141. http://www.law.tau.ac.il/Heb/_Uploads/dbsAttachedFiles/AEYALGROSS.pdf 3

דבורה גולדן

עדנה לומסקי־פדר ותמר רפופורט, 2012 / ישראלים בדרכם: סיפורי הגירה של צעירים מברית המועצות לשעבר. ירושלים, האוניברסיטה העברית: הוצאת מאגנס. 283 עמודים.

הספר שלפנינו, ישראלים בדרכם: סיפורי הגירה של צעירים מברית המועצות לשעבר, הוא ציון דרך חגיגי בעבודתן המשותפת ארוכת השנים של שתי הסוציולוגיות הבכירות עדנה לומסקי־פדר ותמר רפופורט. הספר, המאגד בתוכו את מאמריהן הרבים שפורסמו במשך השנים, מבוסס על סיפורי הגירה של 43 סטודנטים וסטודנטיות שהגיעו לישראל בתחילת שנות התשעים מברית המועצות לשעבר, כפי שנפרשו בפני החוקרות במהלך ראיונות עומק עמם. סיפוריהם של צעירים אלה מהווים את הבסיס האמפירי של הספר, ואף משמשים קרש קפיצה לפרויקט שאפתני יותר: קריאה פרשנית מעמיקה של הסיפורים שבסופה גם תוצע פריזמה אנליטית חדשה, שדרכה ניתן יהיה להתבונן בהגירה ולחשוב עליה.

סיפורי ההגירה המובאים בספר הם קודם כול עדות לייחודיות של קבוצה זו, שמפגינה יכולת יוצאת דופן להתבונן בסביבתה החדשה מתוך ראייה מעניינת, מתוחכמת, וכפי שנראה, מאתגרת את המובן מאליו המקומי. יכולת זו היא תוצר של כמה מרכיבים: המרואיינים הם אנשים משכילים, רהוטים במיוחד ובעלי מסורת של ראייה מפוכחת, לעתים צינית, לגבי סביבתם שהורגלו אליה במשטר המסוים שבו גדלו והתחנכו. בנוסף, מהגרים אלה הנם צעירים ועל כן הם משוחררים יחסית מדאגות היומיום. הם גם נמצאים בין עולמות – מרחב וזמן לימינליים אשר טומנים בחובם פוטנציאל של חשיבה יצירתית במיוחד – ולפיכך הם פנויים לבחון לעומק תשובות אפשריות לשאלה כיצד עליהם להתמקם במרחב החדש. הנחת היסוד של הספר שלפנינו היא שפעולת התמקמות זו אינה פעולה מעשית בלבד, כגון לימוד שפה או מציאת דירה ופרנסה, אלא גם פעולה פרשנית, כלומר "קריאה תרבותית" של האתוסים המרכזיים של החברה הישראלית היהודית. הספר מניח ששני מרחבי פעולה אלה קשורים זה בזה: המהגרים לומדים "לקרוא" את ביתם החדש מתוך המציאות היומיומית, ואף אופני ההתנהלות שהם בוחרים כדי להסתדר במציאות היומיומית הם פרי קריאתם התרבותית של מציאות זו.

הספר מורכב מארבעה שערים: השער הראשון "אינטליגנציה בתנועה" מכיל שלושה פרקים, ועוסק בתנועה הבין־תרבותית מבית המוצא אל המקום החדש. באמצעות המושג

"אינטליגנציה" שמוגדר כ"הביטוס אתני" מוצגת התשתית התרבותית שעמה הגיעו המהגרים לישראל, והיא משרתת אותם בקריאת האתוסים המקומיים ובפירושם. השער השני "ביקור מולדת וזיקה לבית" שבו שני פרקים, מפנה את המבט אל הקשר של המהגרים עם ארץ מוצאם. השער השלישי "הגדרה מחדש של מרחב הבית" עוסק אף הוא בזיקה שבין זהות למקום, אך עניינו בקריאת הבית החדש: הקיבוץ, ירושלים מול תל אביב והדילמה אם להישאר או לעזוב את ישראל. השער הרביעי "התמקמות בשדה הזיכרון" מכיל שני פרקים שעוסקים בעיצוב יחסם של הצעירים אל האנטישמיות ואל זיכרון השואה. השער החמישי והאחרון "התמקמות בהיררכיות חברתיות" עוסק באופן שבו קוראים המהגרים את המפה החברתית – המגדרית והאתנית. לגבי דיון של החוקרות, השתתפותם הערה של צעירים מהגרים אלה בשיח המקומי תוך קריאה תרבותית של האתוסים המרכזיים וצווייה המוסריים של החברה הישראלית, אינה רק ביטוי לרצון העז להשתייך לחברה החדשה, אלא היא עצמה פעולת השתייכות וביטוי למה שהן מכנות "אזרחות תרבותית". אך זו אינה השתייכות במשמעות של קבלת אתוסים אלה ללא עוררין. להפך. בכל אחד מן הפרקים מציגות החוקרות את הדרך המאתגרת שבה קוראים המהגרים את האתוסים המרכזיים של החברה הישראלית, אשר מערערת שוב ושוב את המרחב התרבותי הישראלי המובן מאליו. כך למשל בפרק על אודות גבריות: החוקרות מתארות את המודלים האלטרנטיביים של גבריות המוצעים על ידי המהגרים אשר מפרקים את הזיקה המקובלת בין גבריות תקינה לבין היות חייל לוחם; בפרק על האנטישמיות הן מראות כיצד המהגרים "מנרמלים" את זיכרונותיהם של אירועים אנטישמיים, כנגד התביעה הישראלית להציג חוויות אלו באור טראומתי. הטענה המרכזית של הספר היא שהמהגרים מבקרים ומאמצים בעת ובעונה אחת את אתוס השיבה: "האינטרס להיכלל בגבולות האתוס הלאומי היהודי-ישראלי, בצד התשוקה להשתייך למקום, מבטיחים שימור ושיעתוק של האתוס, אך אינם מונעים התרסה, ביקורת ודרכים ייחודיות להשתייכות" (שם: י"ג). בכך הם מממשים את מה שהחוקרות מכנות "השתייכות ביקורתית". לשיטתן, המושג "השתייכות ביקורתית" מכיל בתוכו שני מרכיבים שלכאורה סותרים זה את זה: השתייכות שמניחה הסכמה וקבלה, וביקורת שמניחה מרחק בין המבקר לבין מושא ביקורתו.

להבנתי, תרומתו העיקרית של המושג "השתייכות ביקורתית" משתקפת בכך שהיא מאפשרת לדון בהגירה תוך טשטוש הגבולות החדים בין מי ששייך לבין מי שאינו שייך. למעשה, המושג רלבנטי להבנת מיקומה של כל קבוצה חברתית, ועל כן הוא מזמין דיון באופנים שבהם קבוצות שונות מבטאות השתייכות ביקורתית זו, תוך גיוס משאבים תרבותיים ייחודיים, ובתוך ההקשר הרחב – תרבותי, חברתי ופוליטי – אשר מגדיר ומעצב את מרחב התמרון. לקבוצות חברתיות שונות יש אפשרויות שונות להשתתפות בשיח, ובפרק המסכם מציעות החוקרות עיון בהקשר המיוחד המאפשר למהגרים מברית

המועצות לשעבר ליטול חלק פעיל ותוסס בשיח המקומי, בניגוד לקבוצות שוליות אחרות, כגון מהגרים מאתיופיה, פלסטינים אזרחי המדינה, מהגרי עבודה ופליטים. עם זה, לא ברור ערכו של המושג "השתייכות ביקורתית" כמושג תיאורטי מופשט. המושג "השתייכות" יהיה תמיד רווי משמעויות תרבותיות ספציפיות. על כן החפיפה בין השתייכות לבין הסכמה וקבלה היא פרשנות תרבותית וציפייה המעוצבת בתוך ההקשר המקומי הישראלי והתביעה הציונית לחפיפה זו. במילים אחרות, אין סתירה אינהרנטית בין השתייכות לבין ביקורתיות, כפי שמבקשות החוקרות לטעון, אלא הסתירה מתגלה בהקשר הספציפי של הפרויקט הציוני והאידיאולוגיה בגרסתה הצרה המלווה אותו. אכן, מי שגדל כיהודי בגולה יודע היטב ואף אינו מופתע מכך שהשתייכות היא אפשרית גם מתוך דואליות. בהיבט הזה, אין ספק שהצעירים המוצגים בספר ממשיכים לתת ביטוי לחוויה שהם מכירים היטב מארץ המוצא, לא רק מבחינת המובן מאליו של האמביוולנטיות דווקא, אלא גם במשמעות של התנגדות לניסיונה של הסביבה (רוסית שם, ישראלית כאן) לתבוע מהם השתייכות פשטנית.

במקרה שלפנינו אפשר להניח שעבור מהגרים צעירים אלה, ההזמנה להשתתף במחקר היוותה הזדמנות נדירה ליהנות מאוזן קשבת לסיפוריהם על אודות טלטלה ומעבר, וגם ליהנות משיתוף פעולה עם חוקרות מן האקדמיה כחלק ממהלך ההתמקמות במרחב החדש שהספר עוסק בו. במסגרת מפגש זה, ה־shock of the new שחוו המהגרים הפך להיות ל־shock of the new של החוקרות עצמן, כאשר נקודת המבט של המהגרים הזמינה אותן להתבונן מחדש על החברה הישראלית ועל משמעותה של השתייכות. הספר שלפנינו הוא פרי מפגש מרתק זה.

דנה מיילס

חנה ארנדט, 2014 / **המצב האנושי**. תרגום ופתח דבר: אריאלה אזולאי ועדי אופיר. הוצאת הקיבוץ המאוחד; קו אדום. 408 עמודים כולל ביבליוגרפיה.

מה נשאר? שפת האם היא שנשארת

תרגום לעברית של עבודה תיאורטית המציגה את תמצית המהות הפוליטית בשפה ופעולה אינו דבר של מה בכך. אחרי ההוצאה לאור של *יסודות הטוטליטריות בעברית* (תרגום: עדית זרטל, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2010) הגיע תורו של *המצב האנושי*, אולי עבודתה הידועה ביותר של ארנדט. חנה ארנדט הייתה ועודנה דמות שנויה במחלוקת. ספרה, *המצב האנושי*, שפורסם ב-1958 (*The Human Condition*), נתפס בעיני רבים כעבודה מכוננת. מבקריה ותלמידיה כאחד מסכימים על חשיבות ספר זה בקרב כלל עבודתה. על כן תרגומו לעברית הוא שלב חשוב בהתמודדות עם מחשבתה של ארנדט, בין שהקורא מגדיר את עצמו כ"ארנדטיאני" ובין שלא, בין שהוא בוחר לחשוב עם ארנדט ובין שהוא מתנגד לדעותיה. גוף עבודתה של ארנדט כולל, בין היתר, את "יסודות הטוטליטריות", "אייכמן בירושלים", "על המהפכה", "חיי הדעת", "על האלימות", וכן מאמרים המקובצים ל"כתבים היהודיים" שלה, "בין עבר לעתיד" ו"מאמרים בהבנה". *המצב האנושי*, שכפי שאזולאי ואופיר מציינים, הוא ספרה השיטתי ביותר, ועל כן הוא תוספת חשובה לספרייה הארנדטיאנית הישראלית. המהדורה העברית מובאת לקורא בשפה בהירה ונגישה, ומסייעת בקריאת העבודה שהיא מעין עולם אידאוסניקרטי מוכל בתוך עצמו. לא פשוט להנגיש עבודה כה ייחודית אך המתרגמים הצליחו לעשות כן. עם זאת, לטעמי, אחד ההישגים המשמעותיים בספר זה הוא פתח הדבר, ולהלן אציג אותו בהקשר המתווה הפילוסופי של הספר שמהווה את הטיעון המרכזי שלו.

אזולאי ואופיר מתחילים את פתח הדבר שלהם בהצגת הקשר שלהם, אינטקטואלי ורגשי כאחד, לספר. פתח הדבר, הנע בין דיון אקדמי לבין הצגת משמעות הטיעון לעולמנו שלנו ולמחשבתם של אזולאי ואופיר, לא רק עוזר לביאור הטיעון הארנדטיאני אלא גם מראה את חשיבות התרגום בעיתוי ובמיקום הספציפי שבו הוא יוצא לאור. הספר, שאותו מגדירים אזולאי ואופיר כ"אנתרופולוגיה פוליטית או היסטוריה פילוסופית" (שם: 16) הוא חוצה סוגות. חשיבותו היא לא רק פילוסופית אלא גם מתודולוגית, בהתוויית תשתית רעיונית המלווה את ארנדט מתחילת הקריירה שלה ועד סופה. כאן כוחו של *המצב האנושי* אך כאן גם הבעייתיות שבו. האם אנחנו מחפשים – בעקבות ארנדט –

הבחנה בהירה בין קטגוריות שונות של המצב האנושי המאופיין בריבוי ומורכבות? שאלה זו מקנה לספר את המתח הבסיסי שהופך אותו למרתק ומאתגר כאחד. ארנדט מתחילה בהבחנה בין הפרטי לפומבי; התחום הפרטי הוא התחום שבו אנו חושבים בגפנו ועוסקים בסיפוק הצרכים הבסיסיים שלנו ובתחום שבו אנו, מתקיימת הפעולה בין בני אדם מתוך תנאים של חרות ולא על מנת לספק את צרכינו הבסיסיים. העולם המודרני מאופיין במצב שבו העולם הפרטי פולש לתוך הציבורי ומעלים את האפשרות למה שהיא מכנה "כוח יחד" – ההופעה יחד של רבים שהם שונים זה מזה וחשיפת הסינגולריות שלהם בפעולה ובדיבור.

מתוך הבחנה זו ארנדט מתווה בספר הבחנה בין שלוש צורות התמודדות עם התנאים היסודיים של הקיום: עבודה, הפעילות המחזורית שנועדה במקורה לספק את צורכי הקיום ההכרחיים; מלאכה, הפעילות שיוצרת חפצים ובונה עולם; ופעולה, הפעילות שאינה קשורה לחומר אלא רק ליחסים בין בני אדם, ובה מתבטא כוח היחד, חשיפת העצמיות האנושית בשפה ופעולה. כבר בעמוד הראשון של פתח הדבר שלהם מציינים אזולאי ואופיר שמה שמשך אותם לספר, וגרם להם למצבור של תגובות רגשיות מייאוש ועד התפעמות, הוא הפרק על הפעולה. זהו גם הפרק השנוי במחלוקת ביותר בספר, שכן הוא מעלה את השאלה: האם ישנה פוליטיקה טהורה? האם אנחנו יכולים לחשוב על פעילות בין בני אדם שאינה מותנית ביחסים חומריים, או, ברמה הבסיסית ביותר, ביחסנו אל הגוף שלנו כתנאי החומרי הבסיסי ביותר שאנו נולדים עמו? האם התשתית המתודולוגית שמספק הספר היא בת קיימא? כבר בראשית פתח הדבר טוענים אזולאי ואופיר שכשהם קוראים את ארנדט התשובה היא לאו. כאשר הם מציגים את פרק הפעולה הם טוענים כי "הפאתוס שבו הוא כתוב מטעה לחשוב שיש סוג של פעולות שהן פוליטיות במהותן, והן מובחנות לגמרי ממרבית הפעולות האחרות שאנו מבצעים ומשמעותיות יותר מהן" (שם: 9). עם זאת, הם עצמם מציינים כי הפוליטי מצוין בריבוי ובאופן ההיענות לו, בעוד שהחברתי הוא "ריבוד של הריבוי ומיסוד הריבוי במערכת המוסדות – מהמשפחה ועד למדינה – המבקשים להסדיר את הריבוי, לנהל אותו ולנטרל את הפוטנציאל האנרכי הטמון בפעולה" (שם: 25). יש משהו מובחן ושונה בפעולה הפוליטית, גם אם, בניגוד לארנדט, קוראים עכשוויים שלה כמו אזולאי ואופיר מבקשים לטעון שהיא אינה קטגוריה טהורה. אכן, כוחה של ארנדט טמון בעזרה המתודולוגית שהיא מספקת לקורא כאשר הוא תוהה, "מה הוא הפוליטי?", שאלה שאזולאי ואופיר מציינים בפנינו, הופכת רלבנטית מאי פעם עם עליית ההתעוררות האזרחית והופעת המדיה החברתית כאחת הבמות המרכזיות שבהן מתעצב "הכוח יחד" המאפשר שלל פעולות חדשות. קריאתם הביקורתית של אזולאי ואופיר מסייעת לקורא להימלט משקיעה בפאתוס ואידאואסינקרטיות של הספר, ומעבר לקריאה בארנדט יחד עם – וגם נגד – ארנדט עצמה, ולנסות לדלות תשובות לשאלה היכן ניתן למצוא פעולה, או כוח יחד, בימינו,

מבלי להבין את הפעולה כקטגוריה מובחנת. כוחו של הספר, אם כן, טמון ביצירת תשתית מתודולוגית ביקורתית המזמינה את הקורא לבחון מצבים שבהם הריבוי ממוסד לעומת רגעים שבהם אנו מוצאים ביטוי לאותו כוח היחד.

הספר כתוב כדיון של ארנדט עם מגוון הוגים המעצבים את מחשבתה; מאוגוסטינוס, אפלטון, ניטשה, ועד רילקה, קפקא רובספייר ואיסאק דינסן. ארנדט מספקת לקורא תשתית פילוסופית רחבת יריעה למתודולוגיה הספציפית שהיא מציגה. קריאה מחודשת בספר, וקריאה ראשונה בעברית, מציגים לקורא את העושר הרעיוני והאינטלקטואלי שממנו שואבת ארנדט ושמעצב את מחשבתה. הקריאה בספר היא כמו טיול עם ארנדט במדף הספרים שלה והצטרפות למסע שעיצב את כתיבתה. מבחינה זו, הספר הוא יוצא דופן לא רק בין ספריה אלא גם בין עבודות פילוסופיות אחרות של המאה העשרים ומהווה חוויה ייחודית לקורא הארנדטיאני והלא ארנדטיאני כאחד. ארנדט קוראת בכתבים אלו קריאה פולמוסית; היא אינה מנסה לדייק במקורות שלהם אלא חושבת יחד אתם וגם נגדם, ויוצרת עבודה פילוסופית רחבת מנעד המסייעת לקורא להבין את שורשי מחשבתה. אזולאי ואופיר מצליחים להביא לקורא הישראלי את הדיוק שבדיון הביקורת של ארנדט ומסייעים לו, כהגדרתם, "לחשוב בארנדטית" (שם: 10).

פתח הדבר של אזולאי ואופיר אינו רק אפקטיבי בביאור הייחודיות של המצב האנושי. עם אזולאי ואופיר אנחנו מוזמנים לחשוב יחד עם וגם נגד ארנדט, לקחת את הכוח המתודולוגי שהיא מספקת לנו באחד הדיונים העשירים של מהות הפעולה הפוליטית ומקומם של חיי הצוותא בעולם ההולך לקראת ניכור וייאוש. אנחנו מוזמנים לקחת את הליריות והפאתוס של הטקסט כדי לחשוב על מקומות שבהם ייתכן שישנו דוגמאות של "כוח יחד" שאיננו מודעים להם. עם זאת, אנחנו מונאים מלשקוע בחיפוש אחרי הפעולה הסינגולרית, הטהורה והבלתי ניתנת לשחזור. התרגום החדש של המצב האנושי אינו רק הזמנה להיכרות עם הטקסט הזה אלא הזמנה לקחת מארנדט את הכוח הביקורתי שלה ולהעריכו מחדש בהקשר העכשווי שלנו.

לסיום, יש לתהות מחדש על משמעות אקט התרגום לעברית כשלעצמו. ארנדט נתנה ריאיון מפורסם לג'ונתן גאוס שכותרתו הייתה: "מה נשאר? שפת האם היא שנשארת".¹ קריאת הספר בעברית היא חוויה יוצאת דופן גם לאלו הבקיאים בגרסה האנגלית. התרגום החדש לא רק מבאר את הטקסט ומביא אותו להקשר העכשווי, אלא מהווה לקורא הישראלי אשנב לחוויית קריאה שונה בשפת האם שלו. יש לקוות שהתרגום החדש יחזיר את הספר לדיון הפוליטי העכשווי במדינת ישראל ולתהייה ביקורתית על הדרך שבה אנו, בישראל 2014, משתמשים בכוח היחד שלנו ויסייע לנו לחשוב בארנדטית בשפת האם שלנו.

הערה

זיו רובינוביץ'

יחיעם ויץ, 2012 / בין זאב ז'בוטינסקי למנחם בגין: קובץ מאמרים על התנועה הרוויזיוניסטית. ירושלים: מאגנס. 252 עמודים.

לא לחברי המעמד בלבד

המחקר על התנועה הרוויזיוניסטית ותנועת החרות פורח בשנים האחרונות ומחקריו של פרופ' יחיעם ויץ, שרבים מהם מושכים אליהם את אשם של נאמני מנחם בגין והליכוד, הם נדבך חשוב ביותר בתהליך זה. הקובץ הזה מאגד תשעה ממחקריו שפורסמו בשנים 1993 עד 2009. הסוגיות המרכזיות הנידונות בקובץ הן (א) העימות האידאולוגי-פוליטי בין הציונות הרוויזיוניסטית לבין הציונות הסוציאליסטית בדרך להקמת המדינה, וכפועל יוצא העימות האישי-פוליטי-אידאולוגי בין ז'בוטינסקי ובגין – כל אחד בעתו – לבין דוד בן-גוריון (שני מאמרים); (ב) השואה ובעקבותיה יחס תנועת החרות למוסדות היישוב, לגרמניה, לשילומים ולמשפט קסטנר (ארבעה מאמרים); (ג) התפתחות תנועת החרות בזירה הפוליטית, כולל העימותים בין בגין לבין יריביו מבית, היעלמותו של בגין ב-1951 ותופעת ה"נסיכים" הייחודית לחרות (שלושה מאמרים).

מקריאת המאמרים עולה הלייט-מוטיב של המחבר: תנועת החרות ומייסדה מנחם בגין היו מורכבים ורב-משמעיים הרבה יותר מכפי שניסו היסטוריונים – מטעם או מגד – לציירם. לפי המחבר, בגין היה פוליטיקאי הרבה יותר מתוחכם ופרגמטי משיריביו מבית ומחוץ דימוהו. זיהוי תכונות אלו במנהיגותו של בגין הוא חיוני להבנת דרכו לראשות הממשלה ובמהלכה. בגין הונע על ידי ערכים ואידאליים שהאמין בהם בכל לבו, אבל במבט לאחור נראה כי לנוכח המציאות שבה פעל הוא לא השלה את עצמו שיוכל להגשימם במלואם. כך, בנושא שלמות המולדת הבין בגין, בניגוד לרבים מחבריו לדרך ולמפלגה (שרובם טענו וטוענים שהם ממשיכיו ומרבים לצטטו כצידוק לדעותיהם), שהמציאות המורכבת לא תאפשר לו להחיל – בוודאי לא מיד – את ריבונות ישראל על השטחים, שהקפיד תמיד לקרוא להם יהודה, שומרון וחבל עזה. הוא הציע את האוטונומיה כפתרון ביניים ארוך טווח, והצהיר שבמשא ומתן על הסדר הקבע תתבע ישראל את הריבונות עליהם. רבים מחברי תנועתו ראו בהצעתו פתח להקמת מדינה פלסטינית, שלה התנגדו בגין ותנועתו בתוקף. בגין התהדר בהסכמתן של ארצות הברית ומצרים לנוכחות צה"ל בשטחים בתקופת המעבר ו"מעבר לו" (and beyond), כך הדגיש.

נוכחות זו בעצם טבעה תמנע את חלוקת הארץ, אבל אין היא שווה להחלת ריבונות, שהיא התגלמותה של שלמות המולדת.

בהצגת בגין כאדם מורכב ורב-פנים, כריאליסט ורציונלי, עושה עמו ויץ צדק. במבוא הוא מונה שלוש סיבות מדוע לטענתו בגין היה משמעותי מז'בוטינסקי בתולדות התנועה: (א) בגין הנהיג אותה יותר זמן, (ב) הוא נתקל בהרבה פחות התנגדות למנהיגותו מז'בוטינסקי, (ג) ז'בוטינסקי הוביל את התנועה ל"מכוי סתום" בעוד שבגין הוביל את התנועה לשלטון (שם: 10). הדיון בעניין זה אינו מפותח דיו, וחבל. הסיבה הראשונה אינה אלא אילוץ נסיבתי שיצר מותו הפתאומי של ז'בוטינסקי ב-1940. האם היה ז'בוטינסקי "מלך גולה" כדברי המחבר (שם), מודח מתישהו? אין לדעת בוודאות. הסיבה השנייה, מיעוט ההתנגדות לבגין, היא במידת מה תוצר של הפילוג שחל בתנועה הרוויזיוניסטית בימי ז'בוטינסקי, עת חזרו חלק ממתנגדיו להסתדרות הציונית. בגין כבר הנהיג ציבור מלוכד יותר ונאמן יותר, אבל גם ללא הנהגה חלופית בתוך המחנה. הוא איים בהתפטרות בכל פעם שקמה לו אופוזיציה וזכה באמון, פעמים רבות רק משום שיריביו לא הספיקו ליצור רוב להדחתו. בגין פעל כפוליטיקאי במסגרת הזירה הפוליטית הישראלית אחרי שגבר על המפלגה הרוויזיוניסטית בבחירות לאסיפה המכוננת. במודע הוא בחר לפעול בתוך המסגרת ולא לפרוש ממנה כמו ז'בוטינסקי. בעניין זה נראה כי צודק המחבר באבחנתו שבגין הפיק לקח מטעותו של מורו.

העלייה לשלטון ב-1977, הסיבה השלישית, נתנה לרוויזיוניסטים את חותמת הכשרות הסופית, ובגין אמר שהניצחון הוא "מפנה בתולדותיו של העם היהודי ובתולדותיה של התנועה הציונית כמוהו לא ידענו במשך 46 שנים" בכווננו ל-1931 (עת ז'בוטינסקי יכול היה להיבחר להנהגת ההסתדרות הציונית). אבל המפלגה שהגיעה לשלטון ב-1977 הייתה שונה בתכלית מתנועת החרות. את הליכוד הרכיבו תנועת החרות, המפלגה הליברלית (השתיים התאחדו רק ב-1988), ולע"ם שרכיב מחבריה היו בכלל נאמני דוד בן גוריון, עובדה שבגין טרח לציין בנאום הניצחון שלו. המחבר צודק בקביעתו שבגין הבין שחרות חייבת להרחיב את מעגל תומכיה על ידי חבירה למפלגות אחרות, וזו הייתה הסיבה להצעתו החוזרת ונשנית למפלגות הליברליות (הפרוגרסיבים והציונים הכלליים, לימים הליברלים) לאיחוד שהתגשם בהקמת גח"ל (שם: 116-121). אבל הבריתות הפוליטיות עם הגוש הליברלי ולימים עם שרידי רפ"י לא חייבו איש מלבד את אנשי תנועת החרות לשיר את "שיר בית"ר" (הימנן התנועה) או את "שמאל הירדן". להפך, בנושא שלמות המולדת קבע הסכם גח"ל במפורש שהרעיון מחייב רק את חרות, לא את הליברלים.

המאמרים בקובץ זה אינם מציגים תמונה שלמה. אפשר וראוי היה להשלים אותה בסיכום, שלהעדרו אתיחס בהמשך. העדר ניתוח של מדיניות ממשלות הליכוד או השינויים המפליגים בתפיסות הפוליטיות של רבים מ"נסיכי" הליכוד בעשרים השנים האחרונות והינתקות הליכוד מאחרוני ה"נסיכים" בבחירות הפנימיות האחרונות בשלהי

2012 הוא משמעותי לחוקרי הפוליטיקה הישראלית. לסוגיות רבות העולות בספר יש זיקה ישירה לימינו, והפרספקטיבה ההיסטורית המוצעת בקובץ זה תורמת להבנת עמדות עכשוויות של הליכוד ושל הפורשים ממנו, כפי שמציין המחבר (שם: 14). הטרוניות שנשמעו בשנים האחרונות (ובעיקר ערב בחירות 2013) על שינוי אופיו של הליכוד ממפלגה לאומית-ליברלית למפלגה לאומנית ולא ליברלית, אינן יכולות להיות מובנות ללא הכרת יסודות האידאולוגיה של חרות או ללא ניתוח של יישומה ואי-יישומה מרגע שהתנועה הגיעה לשלטון. אבל נדמה כי מעז עשוי לצאת מתוק, מפני שהמחקרים המוצגים בקובץ זה מזמינים מחקרי המשך או תגובה. במובן זה, הספר מספק גירוי לחוקרים אחרים, מהם שיאמצו את השקפתו של פרופ' ויץ ומהם שיבקרוה. הספר הוא מבוא – גם אם חלקי ושנוי במחלוקת בקרב אוהדי התנועה – לוויכוחים הרבים בתוך התנועה הרוויזיוניסטית לגווניה ובינה לבין תנועת העבודה, אשר עסקו במהות הציונות והמדינה. כאז כן עתה.

שני נושאים מרכזיים באידאולוגיה של תנועת החרות אינם מוצגים בקובץ: (א) רעיון שלמות המולדת, אולי המזוהה ביותר עם חרות, שבגללו (אם כי לא רק בגללו) הודרה מהשלטון בימי בן גוריון ואף נדחתה הצעתה לברית פוליטית עם המפלגות הליברליות עד שנות השישים; (ב) רעיון "הצדק החברתי" שהתבסס על חמשת המ"מים שתבע ז'בוטינסקי שהמדינה תיתן לכל אזרח: מזון, מעון, מלבוש, מורה ומרפא. הרעיון הראשון התפתח במשך שנותיה של תנועת החרות באופוזיציה ובהגיעה לשלטון היה גרסה מתונה מאוד ביחס לרעיון המקורי.² הרעיון השני עמד כאנטייתזה למדינת הרווחה נוסח מפא"י, שבגין הרבה לבקרה בלשונו החדה. כשניסה, בהיותו ראש הממשלה, לתקן את העיוותים במערכת וליישם את הצדק החברתי בנוסח התנועה הרוויזיוניסטית, כשל בגין והעביר את השלטון ליצחק שמיר עם משק במשבר עמוק ואינפלציה דוהרת.³

ניתוח רחב יריעה של התנועה הרוויזיוניסטית ותנועת החרות מנקודת הזמן שבה יצא הקובץ לאור (2012) יכול היה להיעשות בפרק סיכום, שייתן הן מבט כולל וניתוח שיטתי של התפתחות התנועה והן מבט לעתיד המחקר שהמחבר מציע (ומצוי בחטף בסוף המבוא, שם: 14), אך אין סיכום. בעוד שהמבוא לספר הוא בעיקר אישי, קרי עוסק בהתפתחות יחסיו של המחבר עם מושא מחקרו (בעיקר על רקע הביוגרפיה המשפחתית שלו, שנטועה בלב תנועת העבודה), חסר לדעתי פרק שיבחן את המאמרים במבט לאחור כיחידים וכמקבץ. עיון מחדש במאמרים כמקבץ או בסוגיות שעלו בהם יכול היה לאתגר את הקוראים, במיוחד את אלו שקראו את המאמרים בשעת פרסומם המקורית, בתוכנות ובשאלות חדשות שנוצרו בזמן שחלף מאז פרסומם ועד קיבוצם כאן, במיוחד לנוכח המציאות הפוליטית שהשתנתה בינתיים.

ישנן כמה טעויות עובדתיות בספר. להלן כמה דוגמאות: (1) דוד רזיאל, מפקד האצ"ל, נהרג בעיראק בשליחות הבריטים ב-1941 ולא כפי שכתוב, 1961 (שם: 83, הערה 164).

(2) כתוב שחרות ניצחה בבחירות לכנסת השלישית (1955) (שם: 122, 180). הישגה אינו ניצחון שהרי מפא"י שוב הרכיבה את הממשלה, אך זה היה הישג מרשים שהעלה אותה לראשות מחנה הימין, מעמד שלא שמטה עוד. היא ניצחה בתוך המחנה שלה, אבל לא בבחירות. (3) הציונים הכלליים לא קיבלו 23 מושבים בכנסת השנייה ככתוב בעמ' 105. הם קיבלו עשרים מושבים, ושלושה ח"כים ממפלגות לוויין הצטרפו אליהם במהלך הקדנציה. זה מוצג כהלכה רק במאמר אחר בספר (שם: 164, הערה 25). (4) אריה בן-אליעזר לקה ב"התקפת לב קטלנית" ב-1951 (שם: 152), אך הוא דווקא התאושש וחי עד 1970. (5) בעמ' 160 כתוב שבן-גוריון הודיע ב-1949 שהכנסת "תחזור לירושלים", אך זו טעות מאחר שהכנסת לא הייתה בירושלים עד אז, והיא עברה לירושלים ולא חזרה אליה. בספר יש כמות בלתי סבירה של טעויות לשוניות או שגיאות הקלדה. דוגמאות ספורות: "מציאות שחריפה והלכה" (שם: 25); "באותה תקופתה מפא"י" (שם: 29); "כמו חודשים" (שם: 115, צ"ל כמה חודשים); מנוגת (שם: 121, צ"ל מנוגדת); "ביולי ב-29" (שם: 132); "עמדת של תנועת החרות" (שם: 157, צ"ל עמדתה); "קווי מתאר בכורים" (שם: 164, צ"ל ברורים); טעות בציטוט כותרת מעיתון חרות: "פיצויים אך רוק בעד הרכוש שנשדד" (שם: 166, הערה 34); ספרו של דב שילנסקי, ככלא עברי (מיומנו של אסיר פוליטי) (שם: 176, הערה 72, צ"ל פוליטי); שידוד (שם: 201, צ"ל שידור); קורא (שם: 204, צ"ל קורה); התנגבות (שם: 207, צ"ל התגובות); העליו (שם: 210, צ"ל העליון); שתמיד (שם: 210, צ"ל שתמיר, הכוונה לשמואל תמיר); "תנועת החרום" (שם: 211, צ"ל החרות); בממשה (שם: 218, צ"ל בממשלה) ובאותה שורה "בענייין"; "ועדת החוץ של ועידת הכנסת" (שם: 221-222, צ"ל ועדת החוץ והביטחון של הכנסת); "החברותם בכנסת" (שם: 225) ועוד כהנה וכהנה. אי-ההקפדה על הגהה נאותה – תהא סיבתה אשר תהא – פוגעת בשטף הקריאה ואינה הולמת פרסום שכזה.

למרות הפגמים הללו, הספר הוא נדבך חשוב בחקר הימין הפוליטי בישראל. המחבר צודק בקריאתו לביוגרפיה חדשה של בגין, שתהא נטולת הטיות (שם: 12), במיוחד בעת שבגין נתפס בעיני חלקים נרחבים בציבור כדוגמה שיתר המנהיגים, קודמיו ובעיקר יורשיו, נשפטים לפי מידותיה, בוודאי בהתנהגותם האישית. ראוי שהציבור יכיר את בגין בעיניים נטולות פניות, ככל שניתן ביחס לדמות פוליטית כה משמעותית ושנויה במחלוקת. ייתכן שכמה מ"יורשיו" (לפחות בעיני עצמם) יבינו עד כמה רחוקים הם מהאב המייסד של תנועתם.

הערות

- 1 גילוי נאות: המחבר עבד בעבר במרכז מורשת מנחם בגין. עם זאת, כל הכתוב ברשימה זו היא על אחריות הכותב בלבד ואינו משקף או מבטא את עמדת מרכז בגין.

- 2 גולדשטיין, א'. 2008. מנחם בגין ורעיון שלמות המולדת עד מלחמת ששת הימים. קתדרה 126: 103-128; גולדשטיין, א'. 2011. משבר וצמיחה בדרכו של מנחם בגין אל המרכז הפוליטי הישראלי (116-148). בתוך א' דיסקין (עורך), מאלטלנה עד הנה: גלגולה של תנועה – מחרות לליכוד. ירושלים: כרמל ומרכז מורשת מנחם בגין.
- 3 בנושא זה ראו פוקסמן שעל, מ'. 2011. משנתה הכלכלית-חברתית של תנועת החרות (173-193). בתוך א' דיסקין (עורך), מאלטלנה עד הנה: גלגולה של תנועה – מחרות לליכוד. ירושלים: כרמל ומרכז מורשת מנחם בגין.

חנן נווה

דן כספי, 2012 / מעבר למראה – מפת התקשורת של ישראל. באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון. 468 עמודים.

דן כספי, מחוקרי התקשורת הוותיקים והבולטים בישראל, מכריז בפתח ספרו כי מטרתו להסיט את נקודת המוצא של השיח הציבורי והאקדמי מן השאלה השכיחה, כיצד אמצעי התקשורת משפיעים על הפרט ועל החברה כולה, אל השאלה, כיצד מכלול המוסדות בחברה משתמשים בתקשורת ומשפיעים על מפת התקשורת ועל אמצעי התקשורת השונים. הדגש מבחינתו צריך להיות על השאלה כיצד פוליטיקאים מעצבים את מפת התקשורת, ואת מעמדם של אמצעי התקשורת בכלל ושל ממלאי התפקידים בפרט.

כדי לתת מענה על שאלה זו מקבץ דן כספי 19 מאמרים ומוסיף להם פרק מבוא עדכני וכל אלה תחת הכותרת "מעבר למראה – מפת התקשורת של ישראל". אם כך, דן כספי מבקש להציג בספרו במבט האנליטי האופייני לו את התהליכים שהובילו ליצירת מפת התקשורת בארץ על כל מרכיביה ומאפייניה, בעיקר כתוצאה מפעילותם של המוסד הפוליטי ושל הפוליטיקאים. נראה כי משימה זו מוכתרת בהצלחה בעשרת מאמרי השער הראשון של הספר שכותרתו "יחסי גומלין עם הסביבה" ובמאמר המבוא של הקובץ. תשעת המאמרים האחרים המופיעים בשער השני שכותרתו "בתוך מוסד התקשורת", ממעטים לעסוק בתהליכי ההשפעה החברתית והפוליטית על כלי התקשורת אך מציגים מאפיינים שונים של מפת התקשורת בארץ. מקצת המאמרים האלה עוסקים בפניות במפת התקשורת הישראלית שלא זכו להארה מספיקה עד כה, ואחרים הם מאמרים שנכתבו לפני שניים-שלושה עשורים, ועסקו בסוגיות שלא זכו כמעט למעקב ולמחקר נוסף.

מאמר המבוא של הספר פותח במבט עיוני מגובש על מהותם של כלי התקשורת ומקומם בחברה וממשיך בחלק נרחב הסוקר באופן שיטתי את התמורות במוסד התקשורת בישראל. דן כספי מנצל את המבוא כדי להציג את פרקי הספר בהקשר של המחקר העיוני ובתוך מכלול המאפיינים המעודכנים של כלי התקשורת בארץ. במאמר 47 עמודים ועיקרו הוא חלקו השני, שבו מציג דן כספי בהתבוננות מעודכנת חמישה עשר מאפיינים של התמורות בכלי התקשורת בארץ בשנים האחרונות. בחלק זה המאמר יוצר בסיס להבנת המתרחש בכלי התקשורת בישראל כיום למי שמבקשים ללמוד וללמד את

ההתפתחויות וגם למי שמעורבים בקבלת החלטות, בין שהם בצד הפוליטי של המפה ובין שהם מתחום התקשורת.

ניתן לקבץ את חמש עשרה התמורות שכספי מציג לארבעה מקבצים: הראשון, השפעת התהליכים הכלכליים על הבעלות של כלי התקשורת; השני, השפעת תהליכים פוליטיים על כלי התקשורת; השלישי, מאפייני התחרות בכלי התקשורת לאור התהליכים הכלכליים והטכנולוגיים; והרביעי, השינויים שהתחוללו בעיסוק ובמקצועות התקשורת. הקורא את הפרק הזה של דן כספי ישים לב במיוחד לתמורות המתחוללות בתקשורת עקב התהליכים הכלכליים, תמורות הכוללות תחרות חריפה וניגוח הדדי, פלורליזם אמיתי או מדומה עקב ריבוי כלי תקשורת, חדירת הון זר (חלקו לצורכי השפעה), בעלויות צולבות וקשרי עיתון-הון-שלטון, כל אלה לצד הופעת יזמים פרטיים וצמיחת כלי תקשורת חלופיים ופריחה של תקשורת מיעוטים. כספי מרחיב ודן בקשיים המאפיינים את העיסוק התקשורתי – מקצוע העיתונות ובכלל זה ניעות בעייתית של עובדים בתוך המקצוע, שכר שאינו מתגמל לעומת מעמד "הכוכבים", דרכי הגיוס וההכשרה של הדור הצעיר בתקשורת ובכלל זה מקומם של המוסדות האקדמיים (אם כי כספי לא חזה את הירידה בהיקף הלימודים בבתי הספר בתקשורת, ירידה הנובעת בחלקה ממכלול הבעיות שהוא מציג בפרק זה). לצד כל אלה הוא מדגיש את הפמיניזציה של המקצוע, תופעה שהצביע עליה כבר בשנות השמונים של המאה העשרים. בתחום מאזן היחסים בין מוסד התקשורת למוסד הפוליטי הוא מציג את הקשיים הפוקדים את השידור הציבורי ואת המשך כניסתם של אנשי תקשורת לפוליטיקה (כולל אזכורו של יאיר לפיד בהערת שוליים בעמוד 40), אם כי אינו שם דגש מספיק על היקפה של התופעה בשנים האחרונות. יש לציין שבמאמר שם כספי לב לכלי תקשורת חדשים המופיעים עקב ההתלכדות הטכנולוגית, אך התבוננות זו ראויה להרחבה והעמקה תוך הדגשת צמיחתם בתוך תשתיות טכנולוגיות מהפכניות ובלתי מוכרות ומשמעותה של התופעה מבחינה חברתית, פוליטית וכמובן תקשורתית.

כל 19 המאמרים שקובצו בספר עוסקים בהיבטים שונים של התקשורת בישראל, אך כמה מהם כוללים מבט עיוני המספק כלים אנליטיים לא רק ללימוד כלי התקשורת בישראל. כך למשל המאמר הראשון, "המיסוד הבלתי פוסק של אמצעי תקשורת ההמונים בישראל" (שם: 57-94), מציג סדרה של אמות מידה המאפשרות יצירת מבט בוחן אל סביבות תקשורת שונות לא רק בישראל אלא גם בארצות אחרות (שם: 62-63). אמות מידה אלה כוללות כמובן את מפת התקשורת בכל מקום ותקופה, אך מעבר לכך את האקלים הערכי שכספי מגדיר אותו כ"נורמות והאידיאולוגיות השולטות במוסד התקשורת וסביבתו ובמוסד הפוליטי". מדובר גם בהסדרים העיקריים הנגזרים לא מעט מן האקלים הפוליטי ומווסתים את יחסי הגומלין בין מוסד התקשורת ובין סביבתו. לאמות מידה אלה מוסיף כספי מבט שיטתי ומאורגן כדרכו בטבלה, המציגה את המערכות והרכיבים

הרלבנטיים בתהליך מיסוד התקשורת. מבט זה יכול לחרוג גם הוא מעבר לגבולותיה של ישראל ולספק כלי מחקר השוואתי למקומות אחרים ולתקופות אחרות.

מאמר שני שגם כוחו רב בזירה העיונית הוא המאמר השישי, "Demediocracy – על דמוקרטיה מתוקשרת ונגעיה" (שם: 161–179), מאמר המציג סדרה של תהליכים תקשורתיים, שלושה מהם עוסקים במפגש בין תהליכים אלה לבין ממד הזמן – מפגש הראוי למחקר נוסף ומעמיק. כאן דן כספי מזכיר תהליכים כגון "זירוז תהליכים – acceleration" בעיקר פוליטיים על ידי כלי התקשורת, משום שהם מסוקרים מהר ובזמן אמת. תהליך נוסף שעליו תוהה כספי הוא הסינכרון בין הקצב הפוליטי לבין הקצב התקשורתי המצביע על הבעייתיות בהסתגלות ההדרית למקצבים השונים של שני הצדדים תוך תיאום של ציפיות ואינטרסים. התהליך השלישי הוא תזמון האירועים, כאשר נראה שפוליטיקאים יוזמים ומתזמנים אירועים על פי לוח הזמנים וסדר היום של כלי התקשורת. כל אלה ותהליכים נוספים עלולים לדעת כספי להוביל לבחירתם של אישים בינוניים נעדרי כושר הנהגה ויכולת פוליטי אך בעלי מיומנות תקשורתית, וכך להביא למשבר מנהיגות כגון זה הפוקד את הדמוקרטיה המערבית בעשורים האחרונים. מאמר נוסף העוסק אמנם בסוגיה ישראלית, "על האליטה בתקשורת" (שם: 320–295), מספק גם הוא מבט נרחב יותר מעבר להתבוננות הישראלית אל העוסקים בתחום התקשורת תוך הצגת סדרה של כלי מיון של אנשי התקשורת. המיון המוצע נעשה למשל על פי מרכיבי מעמד כגון כסף, כוח או יוקרה, או על פי דגמי שליטה בארגון התקשורת או על פי התפקיד המקצועי בארגון, או על סמך בחינת כל סוגי המעמד והפרסום ("הכוכבות"), ובסופו של דבר שילוב כל הממדים האלה גם יחד. מאמר זה מדגים את המתרחש בתקשורת הישראלית כיום אך יכול לשמש בסיס להשוואה עם תקופות שונות וכמובן גם עם מקומות אחרים.

מתוך הסוגיות החברתיות שהקובץ מציג יש לציין מאמר עדכני המטפל במחאה החברתית של קיץ 2011, שכותרתו, "המחאה חולפת, הביקורת נשארת: מחאה וביקורת על תקשורת וביקורת" (שם: 113–127). המאמר כשמו כן הוא מציג בעיקר את הביקורת שנשמעה בכלי תקשורת שונים על מקומה של התקשורת בתקופת המחאה וההתייחסות לביקורת זאת. המאמר מעורר כמה שאלות ובהן, מדוע לא זיהו כלי התקשורת את המגמה שמצאה ביטוי במחאה ברחובות? האם כלי התקשורת נתנו למחאה יחס מחמיא? האם המחאה דווקא התאפשרה הודות לכלי התקשורת החדשים? והאם הביקורת על התקשורת הוצנעה כדי לא לפגוע בתנועת המחאה? המאמר אינו נותן תשובות של ממש לשאלות אלה ואחרות, ולמעשה מצביע על כך שהנושא ראוי למחקר רחב ומקיף יותר בעיקר תוך השוואה לשנים שלאחר מכן.

בספר 486 עמודים המכילים כאמור 91 מאמרים ופרק מבוא. עשרה מן הפרקים בשער הראשון ותשעה בשער השני וארבעת האחרונים שבהם עוסקים בתקשורת המיעוטים

בישראל, זאת בשפה הרוסית וזאת של ערביי ישראל. רוב המאמרים בקובץ פורסמו אחרי שנת 2000 ורק שלושה מהם ותיקים יותר, שניים משנות השמונים ואחד משנות התשעים של המאה העשרים, ושלושתם ראויים היו למבט מחודש ומחדש שיתמודד עם התהליכים שעברו מאז שנכתבו: אחד על השפעת כלי התקשורת על הכנסת, שני על הפמיניזציה של כלי התקשורת והשלישי על העיתונות המקומית.

המאמר החמישי שכלל דן כספי בקובץ הוא בעל משקל מיוחד משום שיש לו משמעות מדינית וכוותרתו, "שומר החומה בסכסוך הישראלי-ערבי" (שם: 142-160). המאמר פורסם ב-2009 והוא מציג טענות נוקבות וארוכות טווח ולפיהן נבנתה במהלך העימות הישראלי-ערבי "חומת מידע" המפרידה בין החברות והיא חוסמת את זרימת המידע מכאן לשם על המתרחש במרחב בכללותו ובחברה הפלסטינית בפרט, חומה המקרינה על ניהול הסכסוך. מדובר בכתב אשמה חריף כלפי שני הצדדים המתאר תהליך אופייני לסכסוך מתמשך, תהליך הכולל חסימה פיזית של ערוצים ומקורות, מניעת מגעים בין-אישיים, גיבוש שידורי תעמולה ומלחמת מילים לצד חסימה קוגניטיבית שיוצרת אטימות מוחלטת לנרטיב של הצד השני. כספי מתאר את המערכת המורכבת של השומרים על "חומת המידע" הזה בצד הישראלי, דבר שמנע מכלי התקשורת כיסוי של תחומי הסכסוך השונים ואפשר לגורמי הביטחון להזין את כלי התקשורת במידע מטעמם. כספי טוען כי הודות לפעילותם היעילה של "שומרי החומות" התאפשרו ויסות ובקרה של זרימת המידע בין שתי הקהילות, לצד תחזוק אקלים העימות תוך שמירת רמה גבוהה של מוטיבציה לקיומו של עימות מזוין. לאור זאת הוא מאשים את "שומרי החומה" כי הם תורמים לניהול הסכסוך בין ישראל ליריבותיה יותר מאשר ליישובו ולסיומו. דן כספי מבהיר כי מאמר זה נועד לאתר תופעה קיימת ולהציע תזה למחקר, הצעה הראויה גם לגבי מאמרים אחרים בקובץ ובכך מאפשר הספר סרטוט תוואים נוספים במפת התקשורת המורכבת של ישראל.

יוסי גולדשטיין

אביבה חלמיש, 2013 / מאיר יערי, האדמו"ר ממרחביה, שנות המדינה. תל אביב: עם עובד, ספריית אפקים. 384 עמודים.

האדמו"ר שטעה

הוצאה לאור של ביוגרפיה בישראל אינה מעשה של יום-יום. בוודאי לא זו הכתובה על פי כללים אקדמיים מובהקים. העובדה שהכותבת הנה היסטוריונית מקצועית לעילא, היודעת מחקר מהו והכותבת באופן כה קולח כפרופסור אביבה חלמיש, עושה את הוצאתה לאור ליום חג להיסטוריונים ולחובבי הסוגה. הבעיה היא נשוא הביוגרפיה. אני מודה, אני לא אהבתי אותו. דעותיי הקדומות עליו היו יותר מאשר על מנהיגים אחרים בתולדות הציונות ובמדינת ישראל. בהיותי מודע לכך, חיכיתי בקוצר רוח לביוגרפיה זו ובמיוחד לחלקה השני. לא התאכזבתי. דעותיי הקדומות השליליות הפכו עתה... לאמיתיות, אקדמיות, נכונות, לפחות על פי שני כרכיה המצוינים של חלמיש.

*

לפני הביקורת, גילוי נאות. אני ביוגרף והיסטוריון. אני גם מכיר את פרופ' חלמיש, את אביבה. עורכי כתב העת היו מודעים לכך ובכל זאת ביקשו שאבקר. אני עושה זאת ברגשות מעורבים. הנה אחת הסיבות: אני אוהב ביוגרפיות המספרות על גיבוריהן למן היוולדם ועד מותם. הנרטיב הוא תולדות חייהם. פרק אחר פרק. כך גם אני כותב. לעומת זאת, אני מאוד לא אוהב ביוגרפיות הנכתבות בדרך שחלמיש כתבה. היא לא סיפרה סיפור על אדם מאז היוולדו ועד הלווייתו. היא כנראה הייתה משוכנעת שבלתי אפשרי לעשות כן, בוודאי לא ב־700 עמודים. לכן כתבה בז'נר המקובל על כמה ביוגרפים טובים בבריטניה ובארצות הברית – שעל פיו נעשה ניתוח הנושאים המרכזיים שהעסיקו את נשוא הביוגרפיה שלהם. אמנם ברצף כרונולוגי אך תוך ניסיון להתמקד בהם. הנה כתבה חלמיש על האידאולוגיה שבה האמין יערי; על יצירותיו הפוליטיות – השומר הצעיר, הקיבוץ הארצי ומפ"ם – על אמונתו בברית המועצות, על מאבקיו; ועל אופיו. זו הסיבה שנמצא בפרקים שונים חזרות, המדגישות, כל אחת בצורה אחרת, את הנושא המרכזי, שבו הן דנות. זוהי צורת כתיבה ביוגרפית, לגיטימית. לי קשה אתה. הנרטיב מרוכז יותר בנושאים, כל אחד כשלעצמו, פחות בקורותיה של הדמות ההיסטורית.

*

התבקשתי לכתוב ביקורת על חלקה השני והאחרון של הביוגרפיה של יערי. חלקה הראשון יצא לאור לפני כשנתיים. באותו חלק התוודענו לאיש צעיר שהגיע מגליציה ארצה, בראשית שנות העשרים, בעלייה השלישית, והפך למנהיג פוליטי כריזמטי. דמותו הדואלית של יערי, הקונטרוברסלית, יוצאת הדופן בלטה כבר אז. איש חזק, חכם, מנהיג מלידה, איש אשכולות בכל מובן ועניין; לצד דמות בעלת תכונות דיקטטוריות, מחזיק מעצמו, יהיר, חסר התחשבות, המבקש להגיע למטרותיו בכל דרך ומחיר, גם על חשבון סביבתו הקרובה.

הישגיו מאז הגיע ארצה בראשית שנות העשרים, עד ראשית 1948, היו דרמטיים – הוא התיישב בקיבוץ מרחביה והיה לדמות הבולטת בה; הקים תנועה פוליטית, לצדה תנועת נוער, בעלת השפעה בארץ ובעולם – השומר הצעיר – ועמד בראשה; היה ממייסדי התנועה הקיבוצית, הקיבוץ הארצי, והנהיגה. באמצעות הגופים הללו היה בעל השפעה גדולה במוסדות היישוב. החלק הראשון של הביוגרפיה מרוכז אם כך בעיקר סביב הדרך שבה בחר להקים את הגופים האלה, האידאולוגיה הציונית-סוציאליסטית-מרקסיסטית שעל פיה הנהיגם, תוך הסבר משכנע ואינטליגנטי כיצד הפך לאיש המרכזי בהם.

*

החלק השני של הביוגרפיה, נשוא ביקורתנו, מתחיל בוועידת האיחוד של שני הכוחות שהרכיבו את מפלגת הפועלים המאוחדת (מפ"ם), בראשית ינואר 1948, שבמהלכה נבחר יערי לעמוד בראשה, ביחד עם יצחק טבנקין, מנהיג הקיבוץ המאוחד, ומסתיים עם מותו בפברואר 1987.

חלמיש ממקדת אותנו בארבעה נושאים מרכזיים. האחד פוליטי. היא מוליכה אותנו למן איגרא רמא של תקוות שנתלו באיחוד שתי התנועות, המשך בפילוגן הבלתי נמנע (1954) וכלה בהתדרדרותה של מפ"ם לבירא עמיקתא – בהפיכתה למפלגה כמעט שולית, החברה במערך ובמפלגת העבודה. מדוע לא הפכה מפ"ם לאלטרנטיבה למפא"י, למרות דימויה, כמי שטובי היישוב חברו לה, ובמיוחד מנהיגי מלחמת העצמאות ההרואית? שאלה חלמיש. ותשובתה התמקדה ביערי. באמצעות ניתוח עמוק וחכם היא הסבירה כיצד לא הבין את תקופתו, בוודאי בהשוואה לבן גוריון, כיצד לא הסתגל לתפיסת עולמם וטעמם של העולים החדשים שזה מקרוב באו. כיצד נשאר במנטליות החלוצית שלא תאמה לעולם החדש שנברא במדינת ישראל של שנות החמישים, השישים והשבעים. בהמשך הסבירה את המשך כישלונותיו הפוליטיים. כיצד גרר את מפלגתו לאופוזיציה, מתוך אי-הבנת הנקרא, למרות שהבין כי אם הוא חפץ חיים פוליטיים יהיה עליו לחבור לממשלתו של בן גוריון. היא הסבירה כיצד הוליך לקרע הבלתי נמנע עם אנשי השמאל

במפלגתו, שהסתיים בפרישתו של משה סנה המוכשר ממפלגתו, ולבסוף הוליך לקרע עם אנשי אחדות העבודה. בסופו של דבר יצרה דינמיקה זו מצב, שבו הפכה מפ"ם למפלגה שולית ההולכת ומתפרקת. יערי אחז בשארית כוחותיו במערך ובמפלגת העבודה. הסוף ידוע. מפ"ם, כמפלגה, נעלמה מהמפה הפוליטית בישראל. ההלוויה כבר הייתה לאחר מותו, אך אין ספק שהיא הייתה יציר כפיו.

נושא מרכזי שני שבו התמקדה חלמיש, בחלקה השני של הביוגרפיה, היה הפן האידאולוגי. פה הראתה, שלב אחר שלב, כיצד תופעה שהחלה למעשה בראשית מלחמת העולם השנייה, נהירת יערי ומפ"ם אחרי ברית המועצות, הפכה ללב אמונתם לאורך שנים הרבה. סטלין הפך לשמש העמים, למורה, למנהיג האולטימטיבי. האידאולוגיה של מפ"ם הפכה למרקסיסטית-לניניסטית. אמנם הציונות עדיין הייתה בלב אמונתו של יערי. בראש סדר העדיפויות היא מוזגה בתורתו של בורוכוב. הבורוכוביזם שימש כמורה הדרך. אך כל זאת תוך ראיית ברית המועצות כזו שתוביל את האנושות, בדרכיה, לעולם טוב יותר. אפילו מותו של סטלין ב-1953; הסתייגותו הדרמתית של כרושצ'וב מהסטליניזם וההאשמות הקשות שהעלה נגדו בקונגרס העשרים; דיכוי המהפכה ההונגרית ומלחמת ששת הימים לא הזיזו את יערי מאמונתו בחשיבות המרקסיזם-לניניזם. עוד ב-1971 הגן בחרי אף על תפיסה זו ותקף את כל המעז לומר אחרת. חלמיש עשתה בנושא זה מעט הנחות ליערי. היא טענה, אולי בצדק, שהיו לו הסתייגויות מדרכה של ברית המועצות, אך אין כלל ספק שהנהירה אחריה, האוריינטציה הסובייטית האולטימטיבית שהאמין בה, בניגוד לתפיסת עולמו האמריקאית של בן גוריון, הייתה עוד טעות דרמתית בדרכו של יערי.

נושא שלישי שבו התמקדה חלמיש, בחלקה השני של הביוגרפיה, היה המנהיגות הפרגמטית, המעשית של יערי. כיצד לאורך עשרות שנים הנהיג את שלושת המוסדות שהרכיבו את מפ"ם – הקיבוץ הארצי והשומר הצעיר, לצד מוסדות המפלגה. ידו הייתה ככול, בקביעת דרכם החברתית, הכלכלית והתרבותית של הקיבוצים שהשתייכו לקיבוץ הארצי; בהתוויית הדרך של השומר הצעיר; או בעיצוב פני המפלגה, מוסדותיה, דרכי תעמולתה או רשימתה לכנסת. הוא קבע. הכריע. על פיו נשק דבר. אין ספק שהיו עוד לצדו. בראש וראשונה יעקב חזן, תאומו להנהגה. אך הוא היה הראשון וכך הוכר.

כיצד עשה זאת? פה התמקדה חלמיש בנושא הרביעי – אישיותו של יערי. חלמיש מתארת בדרכה אדם בעל שני פנים. מחד גיסא, חכם, אינטליגנט, בעל עט שנון; איש משפחה למופת; היודע להלך עם הבריות; חובב ספרות ושירה; איש שנוהרים אחריו. שמעריצים אותו. איך עשה זאת? כאן חלמיש מתלבטת. היא מנתה כמה סיבות, שבמרכזן אותה "כריזמה", אוסף תכונות שמשכו רכבות להאמין בו. היודע להפעיל מנגנונים באמצעות מרות. המשפיע על אנשים בכוח שכנוע בלתי מצוי. מאידך גיסא, הסבירה חלמיש, שללא תכונותיו השליליות בעליל, לא ניתן היה לו כל זאת. היא תיארה אדם

קשה, בעל אישיות מרה; רודף כבוד; דיקטטור; הרואה עצמו במרכז ההוויה ואוי למי המנסה לבקרו; איש מדון.

*

במחשבות שלאחר קריאת הביוגרפיה, היו חסרים לי כמה נושאים. כמובן, תמיד יהיה חסר משהו, וכיצד נוכל לתאר חיי אדם שחי 89 שנים, בעל אישיות כה מורכבת ומגוונת, שנמצא בצמתים היסטוריים כל כך מרכזיים, שעד יומו האחרון היה פעיל במפלגתו ובחיי הציבוריים, ב־700 עמודים? ובכל זאת, הייתה חסרה לי מאוד משפחתו. אנדה, אשתו המרשימה הוזכרה לא פעם. לא מספיק. היא הייתה במרכז חייו ולא ידענו עליה יותר מאשר אזכורים. פה ושם; הטרגדיה סביב התאבדות בנו הצעיר סופרה בהרחבה, אך לא מעבר לכך. מי היו בניו? משפחתו הקרובה? כך גם קשריו עם סופרים ואנשי רוח ובמיוחד אנשי מפלגה. שלונסקי היה אחד. עליו ידענו. מי היו האחרים? היחסים עם תאומו חזן סופרו לפרטי פרטים, אך היו הרבה אישים חשובים שהשפיע עליהם. היכן הם? חסרו לי מאוד פרטים שונים במהלך חייו שיסבירו יותר לעומק את הנושאים המרכזיים שסביבם בנתה חלמיש את הביוגרפיה. אז חסרו. כבר אמרתי. ביוגרפית מצוינת; ספר מרתק. מומלץ מאוד.

יוסף יצחק ליפשיץ

עדי אופיר, 2013 / אלימות אלוהית. מכון ון ליר בירושלים, הקיבוץ המאוחד.
298 עמודים.

לכתיבת ביקורת על ספרו של עדי אופיר אני ניגש בדחילו ורחימו. אופיר, מן האינטלקטואלים החשובים והכולטים בישראל כתב ספר שהוא סיכום של מחקר ומחשבה של שנים לא מעטות, תוך בחינה זהירה ודייקנית. הספר אלימות אלוהית כורך שני חיבורים הסובבים סביב נושא ניהול האסון כסוגיה פוליטית. הראשון הוא ניתוח הנושא מבחינה תיאולוגית וטקסטואלית (בעיקר של המקרא), ומוצגת בו תיאוריה מקורית של תיאולוגיה פוליטית. החיבור השני הוא מסה היסטורית המציגה את קורות המדינה המודרנית כיורשתו של האל, כאשר התיאולוגיה הפוליטית שבחיבור הראשון משמשת לה כתיאוריה. מסה זו הכתובה ביד אמן, מזכירה בתנופתה, בהיקפה ובעומקה את כתיבתו של מישל פוקו, והיא ממשיכה את מסורת הכתיבה הזו במלאכת מחשבת אינטלקטואלית וקריאתה היא תענוג צרוף. תיאור ניהול האסון של המדינה המודרנית של עדי אופיר ראוי שייקבע כקריאת חובה. החיבור הראשון, לעומת זאת, בעייתי יותר. אין ספק שהוא עוכר שלוה, מאתגר ומגרה את המחשבה הדתית והפוליטית, אך נראה לי שיש בו פגם שיש לתת עליו את הדעת.

עניינו של הספר הוא סביב המושג "תיאולוגיה פוליטית". אף שאת המושג הזה לא טבע המשפטן הנאצי קרל שמיט, הוא תרם רבות להכנסתו לשיח האינטלקטואלי. כנגד מי שראו בחוק ביטוי של חרות האדם, שראו בכוח גורם משחית אשר יש צורך להגן על החוק מפניו, טען שמיט שהכוח הוא הבסיס לקיום הפוליטי. ריבוני הוא לדעתו, "מי שמכריע על מצב החירום". כפי שהראה כריסטוף שמידט ("בתשובה על השאלה: מהי תיאולוגיה פוליטית?", האלוהים לא ייאלם דום, המודרנה היהודית והתיאולוגיה הפוליטית, ירושלים תשס"ט, שם: 18-37), מהלכו העיקרי של קרל שמיט הוא בפינוי הזירה הפוליטית מן האהבה הנוצרית. האהבה חלה, לדבריו, על הפרט בעוד שבזירה הפוליטית חובה להבחין בין אוהב ואויב. פינוי הזירה הפוליטית משמש למעשה ניתוק הפוליטי מן התיאולוגי, או לפחות מן המוסר העומד בדרך כלל בזיקה עם התיאולוגי. אופיר מבדל את עצמו משמיט. שמיט קובע שהאסון האלוהי משעה את החוק וסמכותו באה לידי ביטוי ביכולתו להתגבר על החוק, ואילו עבור אופיר, האסון האלוהי מגלם את המשפט ואת הצדק האלוהי. אופיר אף יוצא נגד האנלוגיה שעושה שמיט בין

אלימות האל במקרא, ובין האלימות במציאות הפוליטית האנושית. בניגוד אליו טוען אופיר, שהאל המקראי הוא "ריבון מזן מיוחד שאינו יכול לשמש פרדיגמה של הריבונות בכלל" (שם: 47). האל המקראי מהווה עוצמה חסרת תקדים "הן במה שהיא בוראת והן באופנים שבהם היא הורסת" (שם: 46), והיא איננה דומה לשום סמכות פוליטית אחרת. באמצעות עוצמה זו היא מממשת את החוק ולא את עצמה, אף כי אין לשלטון האלוהי צורך במימוש שכזה. האל, לדברי אופיר, איננו זקוק לחוק כדי לממש את שליטתו. החוק "לא נעשה מכשיר שליטה, והוא ניתן לעם בלי שיופיעו הכלים הנחוצים כדי לאכוף אותו. האלימות האלוהית אינה מעורבת ביישום התורה הלכה למעשה. הריבון האלוהי לא השתמש בדיברות ובמשפטים כדי לשלוט; אלה נועדו לכוון את ההתנהגות האנושית, לא את דרכי האל" (שם: 68). אופיר מצטרף לוולטר בנימין אשר טוען שהאלימות האלוהית ניתקה את הקשר בין האלימות ובין החוק. לגבי דידו של אופיר, ניתוק זה לא הועיל לייעילות הפוליטית של האלימות האלוהית, "מפני שהאלימות האלוהית ניתקה את הקשר בין אלימות לחוק או פשוט התעלמה ממנו, היא התבטאה במופגן, כרוב הוד והדר, אבל משלה בקושי" (שם: 69).

עניינו של הספר הזה, לכאורה, איננו תיאולוגי אלא פוליטי. כפי שמצהיר אופיר, הוא בוחן את האלוהים כפנומן של ישות פוליטית בלבד, ועניינו באלוהים הוא כתופעה אחת בין אחרות של מי שנתפס כריבון (שם: 7). בהכרזתו הזו מתחמק אופיר מן הביקורת של האפשרות לדון מבחוח במשחק שפה שבו המבקר איננו משתתף. אופיר שב וטוען במהלך הספר שהוא נמנע מלהתמקד באלוהים מן הצד התיאולוגי, והוא מצהיר על כך שהוא נוקט רדוקציה. הוא אומר על השקפתו שהיא "מעדיפה הקשר פרשני אפשרי, אבל בשום אופן לא מובן מאליו או יחיד – ההקשר הפוליטי – ומתייחסת רק אליו" (שם: 27). ברם, לאחר קריאת הספר נשאלת השאלה אם אופיר עומד בכך. עיון במשנתו הסדורה בספר מראה שעניינו איננו תיאולוגיה פוליטית בלבד, וכי מדבריו עולה השקפה תיאולוגית מובהקת.

תמצית דבריו עולה במקום שבו יוצא אופיר באופן נחרץ נגד שתי פרשנויות של האלימות האלוהית במקרא, זו של רודולף אוטו וזו של יוחנן מופס, שתי פרשנויות המציגות את האלימות האלוהית כאחד מן המצגים של האלוהי אך לא כתכונתו המהותית. רודולף אוטו, תיאולוג פרוטסטנטי, טען בספרו הקדושה (יצא לאור לראשונה בשנת 1917), כי הקדושה היא החיבור בדת של האספקט הלא-רציונלי, שבא לידי ביטוי בפגישה של האדם עם הקדוש או הנומינוזי, שהוא הממד המסתורי והבלתי נתפס באלוהות. אופיו הבלתי רציונלי כולל מכלול של תכונות הנצורות ברגעים של רוממות, שגב ומסתורין, ומה שנתפס בעיני האדם כביטוי של אלימות במקרא איננו אלא רמז לאותו הדבר המסתורי והלא נתפס.

יוחנן מופס, חוקר מקרא וספרות המזרח הקדום, מציג בספרו אישיותו של אלוהים: תיאולוגיה מקראית, אמונה אנושית ודמות האל (תשס"ט), את האל כאנושי, כמשופע ברגשות, שונא ואוהב, משתנה, מתחרט, מתאכזב מהאדם. מופס נוקט הסבר פסיכולוגיסטי כדי לתאר את יחס האל אל האדם במקרא מתוך הקשר של מערכת יחסים שבה העניין המורכב של אלוהים המקראי בעם ישראל, מתבאר כביטוי לצורך של האישיות המתפתחת ביחסים בין-אישיים. הזעם האלוהי מתפרש כתוצאה מוכנת ובלתי נמנעת של שיבוש באותה מערכת יחסים, הנובע מן העובדה של המפגש בין האדם ובין דמות שמידותיה חורגות ממידת האדם.

אצל שני ההוגים, אוטו ומופס, האל הוא ישות הקיימת בפני עצמה ולה תכונות ייחודיות, כאשר המעורבות הפוליטית היא נגזרת של תכונתו המהותית. אצל אוטו, האל הוא ראשית כל נומינוזי, מסתורי ונשגב. בתור כזה, פעילותו הפוליטית עשויה להיות מסתורית ועלולה להיתפס כקפריזית בעיני האדם, אך המאמין מציבה תמיד בתוך ההקשר של הנומינוזי, ולפיכך אף הפעילות הפוליטית נתפסת כביטוי של האל המסתתר בצל חביון. גם אצל מופס, הפעילות הפוליטית איננה חורגת מכלל מערכת היחסים בין האל ובין עמו. אף לגבי דידו, האל הוא קודם כול אחד הצדדים במערכת היחסים ולו תכונה אנושית. האסון איננו תכונה אלוהית והוא נגזר ממערכת היחסים שבינו לבין האדם, וממקומו של האל בתוך אותה מערכת יחסים כדמות שמידותיה חורגות ממידת האדם. סגולותיו של האל עצמו גדולות בהרבה מזו של ישות פוליטית גרידא.

אופיר מוצא בשתי פרשנויות אלה פגם יסודי. לדבריו, למרות שאצל אוטו ואצל מופס האלימות האלוהית היא צורת ההופעה של האלוהי, שניהם "עוברים במהירות מן המסמן למסומן ומחמיצים ממד עקרוני בקיום האלוהי המתגלה לאדם. בשביל שניהם, המובן הפוליטי של הזעם האלוהי הוא לכל היותר השתמעות נגזרת של רכיב בסיסי יותר של האלוהות, שיש לפרשו מתוך אופן הופעתה בלי לייחס משמעות לצורת הופעה זו עצמה" (שם: 30). אופיר תופס כהחמצה את תפיסת האל כנשגב, הן במסתוריותו, הן בתכונתו האנושית. עבורו, למופע הפוליטי של האל משמעות עקרונית רמה במעלה. אופיר מציע במקום פרשנויות אלה לתפוס את האל בראש ובראשונה כישות פוליטית. הוא מבכר להתמקד במסמן, באלימות עצמה. האל הוא שלטון "עוצמה שלטת ומשתלטת התובעת – ומקבלת – הכרה בעליונותה ובסמכותה ביחס לכל מה שיכול לפעול – בני אדם ואלים, פשוטי עם ומלכים, ימים ונהרות, כוכבים ומזלות" (שם: 31). האלוהי המקראי שונה, לדבריו, מן האלים הקדומים בכך שהוא שולט על בני אדם באמצעות שילוב בין אלימות לחוק, המוכר רק בשלטון הארצי. באמצעות הנחה פרשנית זו, מפרש אופיר את ההתפרצויות האלימות של האל "כמומנטים מכווננים של מערכת יחסים מורכבת שבמרכזה השתלטות על עולם אנושי שלם ועל קבוצות בני אדם מוגדרות שיצאו משליטה, וניסיונות לייסד שלטון יציב כמסגרת היחסים בין האל לבין קבוצה אחת של

בני אדם" (שם). נשים לב שאופיר חורג כאן מהבטחתו להתמקד במופע הפוליטי ולהימנע מלהיכנס לדיון תיאולוגי. עבור אופיר, ההתמקדות במסמן אף היא מלמדת על המסומן. האל בהכרח איננו נומינוזי ואיננו ישות הומנית אלא בראש ובראשונה ישות פוליטית, וכך הוא מפרש גם את מעלליה במקרא. אלא שהוא איננו רואה בתפיסת האל שלו רדוקציה מן התיאולוגי לפוליטי. האל כישות פוליטית הוא עבורו ישות תיאולוגית. אופיר מתאר את האל כדמות שתודעתה הפוליטית מתפתחת יחד עם תובנותיה מתחילת המקרא ועד סופו. תיאוריו מואנשים במכוון. בדומה ליאיר לורברבוים שאותו הוא מצטט, אף הוא רואה את המקרא כמעין "רומן חניכה" שבמהלכו לומד האל להכיר פגמים יסודיים שבמעשה ידיו ואף בו עצמו" (שם: 32). החלטת האל להימנע מהמטת אסון דוגמת המבול מתוארת בפי אופיר "כילד מתוסכל המכלה את זעמו בצעצוע חדש שקיבל, הוא נרגע אחרי פרץ האלימות וביקש להשיב לעצמו את מה שקלקל בלא תקנה" (שם: 16). "יוזמת בני בבל כנראה איימה עליו ולכן הוא שם לה מכשול" (שם). במהלך תהליך ההתבגרות, מתאר אופיר כיצד הוא התפתח מתוך ישות מתפרצת מתוך גחמות של כעס, והחל לפתח תפיסה פוליטית. "את אמנות המשילה הוא גילה רק במדבר" (שם: 20), שם "היה האסון אחד הכלים הראשונים, ואולי הכלי העיקרי, שלמד להפעיל" (שם: 21). על ממד האסון בהזהרות האל שלא לנגוע בהר סיני במעמד מתן התורה קובע אופיר ש"הקטסטרופה שהושתתה סביב להר, כמו למדו שני הצדדים להתאפק זה בנוכחותו הקרובה של זה" (שם: 53). אלוהים לדבריו "היה זקוק לנמען, שיהיה עד למופעי האימה שלו" (שם). הוא "מבין שיש לו צורך באחר, במי שנבדל ממנו עצמו, כדי לזכות באישור עצמי" (שם: 55), ושוב מדגיש אופיר כי אין זו התפתחות של אישיות הנבדלת מן ההתפתחות הפוליטית. אלוהי המקרא הוא אל פוליטי והתפתחות האישיות המתוארת היא התפתחות התודעה הפוליטית. "תהליך זה של התפתחות התודעה האלוהית איננו חיצוני לשלטון האל ואיננו קודם לו. האל לא בגר ונעשה בעל תודעה עצמית ואחר כך ביקש לעצמו שלטון. מלכתחילה מדובר בצמיחת תודעה שלטונית" (שם).

אלא שאלוהים, אליבא דאופיר, הולך ומתמסד כישות פוליטית. הוא מתערב במיסוד המשטר המלכותי, כאשר השלב הראשון הוא השלב שנכשל, המלכת שאול. "שאול לא נועד למלוך אלא רק לאפשר לאל להרוויח זמן, לשחק בזמן שאול... כדי שיוכל לעכל את מיסוד המלוכה ולהפוך אותה למסגרת חדשה שתמסד את שלטונו על פי דרכו" (שם: 156-157). תהליך מיסוד זה מלווה בתהליך של התרחקות האל. בדומה לרמב"ם במורה נבוכים רואה אופיר בייסוד המקדש מומנט חשוב בתהליך זה. "ריכוז הפולחן ומיסודו מעצימים את מעמדו של האל כנמען של תפילה ותחינה, אבל הם גם מרחיקים את נוכחותו כגורם פועל בעולם האנושי" (שם: 161). מומנט בולט בתהליך זה מוצא אופיר במעשי יאשיהו המלך. בברית שכרת יאשיהו, "האל מורחק למעמד של צד שלישי פסיבי" (שם: 183). אופיר מוצא בתופעה זו הקדמת הסתר הפנים עוד לפני החורבן.

בנקודה זו מוצא אופיר את מצב הדברים כחילון חברית וחילון האסון גם יחד, ודבריו של אופיר מהווים מופת פרשני, גם אם אין מקבלים את התיאולוגיה הרדוקטיבית שלו:

כאן נעוץ ההבדל הברור ביותר בין תפיסת הנוכחות האלוהית בתיאופוליטיקה הדוידית, המודגמת באופן החריף ביותר בסיפור הדָבָר, לבין תפיסת האל בתיאופוליטיקה של יאשיהו: דוד אינו פועל לבדו; בשעת חירום הוא שותף זוטר של הריבון האמיתי. יאשיהו, לעומת זאת, הוא ריבון אמיתי. תגובתו לנוכח גילוי ספר התורה דומה להכרזה ריבונית על שעת חירום, שנועדה למנוע אסון קרוב שטרם התרחש (שם: 188).

מצב הדברים בסופו של תהליך חילון האסון, בסופו של ההיסטוריה המקראית, הוא פינוי זירת האסון. במקום שלטון אלוהי הנוכח ומתערב בעוצמה ובמישרין, או באמצעות דוברי האל, כאשר שלטון זה מושל באמצעות האסון, מתכונן שלטון אשר האסון משמש רק מופת של זיכרון מן העבר, "כמעין חופה הנפרשת מעל לשלטון הארצי" (שם: 189). אופיר מציג זאת כשני מודלים מנוגדים כאשר זה האחרון מנצח בסופו של דבר. השלטון הוא בסופו של תהליך חילוני והאסון אף הוא מחולן. עם סיום החיבור הראשון הזה מסרטט אופיר בחיבורו השני את קורות המדינה המודרנית כמחליפה את האל בניהול האסון, מתוך אותו תהליך של חילון.

לספרו של אופיר ערך מוסף בנושאים פרשניים אחרים. מעניינת מאוד, למשל, תפיסתו של אופיר לגבי מרחב הקדושה. כיוון שהאלימות האלוהית איננה מיועדת להשלטת החוק, "מנקודת מבט אנושית אלוהים הוא שליט קפריזי שאלימותו בלתי צפויה" (שם: 70), האדם מנסה לעצב חוקיות הגודרת את האלימות האלוהית במרחב שלה. במקום השקפה התופסת את הסכנה במרחב הקדוש כתוצאה מן המפגש בין הטרנסצנדנטי לאנושי, סובר אופיר שהאלוהי מסוכן הוא ממילא. הגבלת המרחב נועדה לפתור את בעיית הסכנה. לא היא שיצרה אותה (שם: 73).

תהליך החילון, כפי שקורא לו אופיר, או תהליך הסתר הפנים כפי שהיה מכנה זאת אדם מסורתי, היה עשוי להתקבל גם על מי שרגישותו הרליגיוזית רבה יותר, אולם כאמור, אופיר איננו מסתפק בתיאור תהליך החילון ואף לא בתיאור תהליך האסון. תיאור התהליך מתואר מתוך תפיסה תיאולוגית רדוקטיבית החורגת פעמים לא מעטות מקביעתו שהוא עוסק בתיאור התופעות בלבד. תפיסה זו בולטת בסירובו של אופיר לקבל את תפיסת הנומינוזי של רודולף אוטו (וכוונתי לאוטו לשם דוגמה), סירוב לקבל כל תיאולוגיה התופסת את האל כישות הנעלה מן הפוליטי. אופיר טוען כאמור שסירובו נובע מן העובדה שאוטו מחליף את המסמן במסומן ואיננו מתמקד בתופעת האסון כמופע הראוי להתמקד בו אלא רק כאחד מביטויי המסתורין והשגב. השאלה היא אם דרישת אופיר מאוטו להפריד את המסמן מן המסומן, היא אפשרית, והאם אופיר עצמו מציית לה, או במילים אחרות, האם תפיסת המופע הפוליטי באופן רדוקטיבי מוצדקת גם

מנקודת ראות פנומנולוגית. כפי שהראה היידיגר במאמרו על מקורות מלאכת האמנות (1960), המשמעות של המסמן עשויה להיות נטענת על פי גורמים מסוימים סביבה. היידיגר מתאר באמצעות משל של המקדש היווני הנמצא בראש הגבעה שהכפר היווני מצוי למרגלותיו, את השפעתו על אנשי הכפר, כאשר לדבריו, משמעות חייהם מתפרשת נוכח עמידתו הנוצצת של המקדש בראש הגבעה. המקדש, לדבריו, חושף עולם שמקנה משמעות לבני הכפר על ידי איחודם של הנתיבים והשבילים שעליהם פוסעים חייהם. זאת היא אחדות המכילה בקרבה והממשמעת את חייהם, את מכלול האירועים והמעשים כגון לידה ומוות, ניצחון ותבוסה וגם ברכה ואסון. המקדש הוא ההקשר שעל פיו מתפרשים חיי התושבים בכפר. ההפרדה בין חיי התושבים ובין משמעות חייהם מתבטלת נוכח הסברו של היידיגר. הם חיים את משמעות חייהם כל עוד נוצץ המקדש בראש הגבעה. בדומה למשל המקדש של היידיגר, המשמעות הנומינוזית של האל אף היא איננה נפרדת מן המופע הפוליטי שלו המתגלה במקרא. זעם האל, ברכתו, האסונות התוכפים, כל אלה אינם מופעים פוליטיים גרידא אלא ביטויים של הנומינוזי. התודעה של האל היושב על כיסא הכבוד, במקום הקרח הנורא, האל שמלאכיו סובכים אותו רצוא ושוב, היא הממשמעת את המופעים הפוליטיים במקרא. הם לעולם אינם מופעים פוליטיים גרידא אלא מופעים נומינוזיים. ערטול המופע הפוליטי ממחלצתו הנשגבת איננה רק הפרדה בין המופע ובין הסמנטיקה. היא התנערות מן המופע עצמו. נמצא, אפוא, שניסיונו של אופיר לקרוא את המקרא קריאה פוליטית גרידא שקול להקשבה לכיצוע מוזיקלי מבעד למסנן אלקטרוני המנטרל לחלוטין את הביטוי האמנותי. הצלילים נשמעים אבל המוזיקה נעלמת.

עדי אופיר חש בגדולת התיאולוגיה הפוליטית הבאה לידי ביטוי במקרא. כאמור, סבור הוא שהאל המקראי הוא "ריבון מזן מיוחד שאינו יכול לשמש פרדיגמה של הריבונות בכלל". וכאן נשאלת השאלה: האם גדולתו של האל היא בניהול האסון שלו, בעוצמת האסון, או שמא במהותו הנומינוזית? האם הפשטת סגולתו הנשגבת של האל הכרחית לטיעונו של אופיר? נראה שאין מנוס מן התחושה שאופיר מצטרף בסופו של דבר לקרל שמיט במהלך חילון התיאולוגי כדי לפנות מקום לפוליטי. אלא שמהלכו של אופיר איננו לוקה בפגם המוסרי שלוקה בו קרל שמיט. לא המוסר הוא שמשלם את מחיר פינוי הזירה הפוליטית, אלא הנשגב, המסתורין, או החמלה והאהבה האלוהית.

אביב כהן

הלל וורמן, 2013 / אזרחות בין השורות, מבט ביקורתי על לימודי האזרחות בישראל. תל אביב: רסלינג. 315 עמודים.

שאלת אופיו של החינוך האזרחי הרצוי במדינה הדמוקרטית ממשיכה להעסיק חוקרים ואנשי חינוך בארץ ובעולם. בספרו החדש, *אזרחות בין השורות*, מבט ביקורתי על לימודי האזרחות בישראל, מצטרף המחבר הלל וורמן לדיון מרתק זה. בספרו זה מציע וורמן ניתוח פרשני של ספר הלימוד המרכזי המשמש להוראת מקצוע האזרחות במערכת החינוך הישראלית – להיות אזרחים בישראל, מדינה יהודית ודמוקרטית. בכך הוא ממקד את הדיון במערכת החינוך הפורמלית ואף מציע הסברים לעצם מיקוד זה. למשל, הוא מסביר כי מערכת חינוך פורמלית זו נגישה לרובה של האוכלוסייה וכן כי מיקוד זה מאפשר לבחון את ההטמעה של המדיניות המרכזית של המדינה.

וורמן מסביר כי באמצעות קריאה חוזרת בספר הלימוד, תוך קידוד הממצאים, נחשפים רבדים גלויים וסמויים שאותם הוא מיטיב לפרט ולהבהיר. הטענה המרכזית של המחבר לאור ניתוח זה היא כי ספר לימוד מרכזי זה מתחזה ל"ספר מדעי ניטרלי ומעלים מעיני התלמידים את מהות הפוליטיקה כתחרות סמויה בין אידאולוגיות" (שם: 14). הוא מסביר כי ספר הלימוד מבליט אידאולוגיה ליברלית במהותה, וזאת תוך התעלמות מאידאולוגיות מתחרות כגון אידאולוגיות שמרניות מימין או אידאולוגיות פרוגרסיביות-רדיקליות משמאל. בכך הוא רואה את החיסרון הגדול של ספר הלימוד, בעצם ההחטאה של מטרת מקצוע האזרחות לחשוף את התלמידים למגוון של דעות וגישות. למעשה, וורמן מתבסס על מתודולוגיית אבות הטיפוס, כאשר במרכז ספרו ניצבת טיפולוגיה של מהות המונח "אזרחות" אשר אכן עוזרת להבין את הטענה המרכזית המוצגת. עם זאת, חשוב לציין כי קיימות במחקר טיפולוגיות נוספות של אזרחות ושל חינוך אזרחי אשר היה ראוי להתייחס גם אליהן, דוגמת הטיפולוגיה הידועה של החוקרים ווסטהיימר וקאהן (Westheimer & Kahne, 2004).

הטענה המרכזית של הספר מוצגת תחילה תוך הצגת סקירה של תכניו הגלויים של ספר הלימוד על שלושת חלקיו המרכזיים ("ישראל כמדינה יהודית", "ישראל כמדינה דמוקרטית" ו"המשטר והפוליטיקה בישראל"). לבו של הספר כולל ניתוח פרשני מפורט ודיון המנומק בדוגמאות רבות על אודות הרוכד הסמוי של ספר הלימוד. חלק זה מבוסס על שלושת רובדי הניתוח הידועים של אנליזה, סינתזה והערכה.

לאור ניתוח זה המחבר מצביע על שתי מגמות מרכזיות שהוא מדגיש: הראשונה – צמצום הוראת הפוליטיקה למה שהוא מכנה "הפשטות אמצעיות"; והשנייה – זיהוי ועמידה על קיומם של מנגנונים רטוריים ברורים שבאים לקדם את הראייה הליברלית הצרה. שתי מגמות אלו יוצרות את מה שהמחבר מכנה "מקסם שווא" (שם: 127), קרי מציאות של למידה רק לכאורה תוך טשטוש החשיפה של התלמידים לעצם הסיטואציה הפוליטית בישראל כיום.

כך למשל, בהקשר של המגמה הראשונה של צמצום ההוראה, המחבר מצביע על כך שמצד אחד הספר כתוב על בסיס האסטרטגיה הפדגוגית של מעבר תמידי בין התיאורטי לבין הקונקרטי. הוא מצביע על הבעייתיות של אסטרטגיה זו מכיוון שהיא למעשה מציגה דיון לא מפותח של שני מובנים אלו. דוגמה מובהקת לכך היא חוסר התייחסות של מחברי הספר לעצם ההגדרה של המונח "מדינה". על פי וורמן, דבר זה יוצר מציאות שבה כל נושא המובא לדיון מוצג בהתייחסות למדינה יהודית או מדינה דמוקרטית "גם כאשר אלה שוליים" (שם: 134). עניין זה מוביל לכך שהתלמידים נותרים עם יכולת "לראות" בישראל אך ורק את המאפיינים היהודיים האתניים ואת המאפיינים הדמוקרטיים. ראייה שהוא מסביר שהיא "אולי נכונה, אך חלקית ביותר" (שם: 144). במילים אחרות, המחבר טוען כי כאשר ספר הלימוד מציג את ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית הוא לא מאפשר בחינה ביקורתית של המדינה לאור תיאוריות ומקרי בוחן רחבים יותר שיציבו את עצם קביעה זו כשאלה. בכך, על פי וורמן, ספר הלימוד פוגע ביכולת שלהם כתלמידים להיות אזרחים ביקורתיים אשר בוחנים את עצם מדינת ישראל ביחס לרעיונות התיאורטיים של המדינה הדמוקרטית המודרנית.

בהקשר של המגמה השנייה של המנגנונים הרטוריים, וורמן נוקט נימה מעט קונספירטיבית כאשר הוא מדבר על "עמימות שיטתית" (שם: 162). כדי להוכיח את קיומה של עמימות זו הוא מנתח את ההצגה של כמה מונחי יסוד באזרחות כגון "מדינת לאום", "הזכות לקניין", "חרות", "שוויון", "שלטון החוק" ו"ריבונות העם" ומסביר שההצגה של כלל המונחים הללו מציירת תמונה ליברלית מובהקת המציגה את האינדיבידואל כיחידת היסוד של המדינה המודרנית. בכך ספר הלימוד נמנע מלהציג תפיסות שמרניות מזה או פרוגרסיביות-רדיקליות מזה, שתי גישות אשר עוסקות בין השאר גם בהגבלת מקומו של הפרט לטובת מסורת לאומית מחד גיסא או קהילה תרבותית מאידך גיסא.

חשוב להבהיר כי וורמן אינו מבליט את העובדה כי הייתה זו האידאולוגיה הליברלית אשר זכתה לחשיפה בספר הלימוד, אלא העובדה כי רק אידאולוגיה בודדת היא זו שזכתה לחשיפה, דבר שמביא לדבריו ל"שימוש לא הוגן בכלים של מערכת החינוך הממלכתית להשגת יתרון בזירה הפוליטית, אמצעי המחליש את כושרם של צעירים ישראלים לשמש אזרחים אותנטיים בחברה הבוגרת" (שם: 231). ראוי להתייחס לעובדה כי אמירה זו מבוססת על הנחה חינוכית שעל פיה לב לבו של מקצוע האזרחות הוא

חשיפת התלמידים לחלופות רעיונות המהוות אלטרנטיבה למצב הפוליטי הנתון. על פי וורמן הנחה זו, שעליה ניתן לערער, היא זו שצריכה לעמוד בבסיס החינוך האזרחי בישראל כיום.

לאור מסקנות אלו וורמן מציע אמות מידה חדשות להערכת תכניות עתידיות בהוראת הפוליטיקה: הראשונה שבהן מבוססת על המסורת הפילוסופית של "פרוניסיס", השמה במרכז המעשה החינוכי את ההתעסקות בסוגיות פוליטיות קונקרטיות תוך ניתוח ביקורתי שלהן; אמת המידה השנייה שמציע וורמן היא המודעות הרטורית, קרי היכולת של התלמידים להיות מודעים לשיקולים נסתרים המקדמים ערכים מוגדרים. כך למשל הוא כאמור רואה בספר הלימוד המרכזי להוראת האזרחות בישראל כיום, דוגמה לכלי רטורי מן המעלה הראשונה שבא לקדם תפיסת עולם ליברלית מובהקת.

ספר זה של וורמן מצטרף לדיון עולמי מתמשך בנוגע לתחום החינוך האזרחי תוך התבססות על מקורות ורעיונות הלקוחים בעיקר מתוך תחום המחשבה המדינית. ניכר כי עצם הבחירה להתמקד בתחום דעת זה, ולא בתחום המחשבה החינוכית, ניצבת בעוכריו של הספר. בחירה זו למעשה מתעלמת מהקביעה החשובה של איש החינוך לי שולמן (Shulman, 1986), אשר ערך את ההבחנה המהותית בין content knowledge לבין pedagogical content knowledge. הבחנה זו מאירה את המהות של העולם החינוכי בכך שהיא מבהירה כי המטרה של מערכת חינוכית אינה דווקא לחנך תחום דעת מסוים, ובכך לייצור מומחים צעירים לתחומי הדעת הדיסציפלינריים השונים, אלא לעשות שימוש בתחומי הדעת למען מטרות חינוכיות רחבות הרבה יותר. בהתבססות הכמעט בלעדית של וורמן על תחום מדע המדינה הוא מחטיא את הדיון בדבר המטרות של הוראת מקצוע לימוד זה. וורמן אכן מסביר כי לדעתו המטרה של הוראת מקצוע האזרחות זה ללמד ידע פוליטי. בכך הוא מתעלם מממדים חשובים נוספים של המקצוע, למשל ההנחלה של ערכים אזרחיים דמוקרטיים כגון סובלנות או אחראיות וכן העידוד של צורות התנהגות אזרחיות המתבטא למשל ברצון להילחם למען צדק חברתי, כדוגמה אחת.

ההתבססות של וורמן על ה־content knowledge של תחום המחשבה המדינית באופן כמעט בלעדי, גורמת לו להציג את מקצוע האזרחות באופן צר למדי. דוגמה בולטת לכך היא ההתעלמות של המחבר מכתביו של גדול הפילוסופים החינוכיים ג'ון דיואי, אשר נעדר לחלוטין מרשימת המקורות. בהתבסס על תפיסותיו הפילוסופיות המורכבות, דיואי (Dewey, 1916) התייחס לתחום זה של חינוך אזרחי מתוך נקודת מבט רחבה הבוחנת את הממדים הסוציולוגיים-ערכיים-חינוכיים של המקום של שיעורי האזרחות במסגרת המדינית (והעולמית) הרחבה. כך, למרות ההסברים המשכנעים של וורמן, שאמנם מבוססים על ניתוח מעמיק של ספר הלימוד, הוא אינו מתייחס לבעיה הכללית של נושא הוראת מקצוע האזרחות במדינת ישראל כיום. הרי בתי הספר ושיעורי האזרחות אינם פועלים בחלל ריק אלא משקפים את הדיונים בדבר שאלת היסוד על

אופי האזרחות הישראלית שאליה יש להחנך. דוגמה בולטת של דיון מתמשך זה היא הפיטורים המתוקשרים של מפמ"ר לשעבר של מקצוע האזרחות במשרד החינוך. ניכר כי חוסר ההתייחסות של וורמן למקצוע האזרחות בהיבט חינוכי וחברתי רחב מעין זה מעקר את עצם הדיון שהוא מציג.

בנוסף, יש לשאול מהו תפקידו של החוקר/ת בעצם בחירת מושא המחקר הניצב בלב העשייה שלו/ה. במקרה זה, וורמן התמקד באופן בלעדי בניתוח טקסטואלי של ספר הלימוד. בחירה זו נושאת בחובה אמירה ערכית כלפי הגורם המרכזי העוסק בתחום חשוב זה והוא – המורים לאזרחות. הבחירה להתמקד בספר הלימוד מעביר מסר, שגם הוא למעשה מסר סמוי, כי הגורם המרכזי שעליו יש לתת את הדעת הוא אותם כותבי ספרי הלימוד או תכניות הלימודים. תפיסה זו מתעלמת מהגורם המרכזי של התהליך החינוכי המתבטא באותם "רגעי הקסם" של האינטראקציה שנוצרת בין המורה לתלמידים סביב תוכני הלימוד בקונטקסט חברתי ספציפי. זוהי הקופסה השחורה של התהליך החינוכי אשר עליה משפיעים גורמים רבים שאותם עוד יש לנתח ולהבין. בעצם הבחירה להתמקד בניתוח של ספר הלימוד בלבד מתעלם המחבר מהחשיבות של גורם זה ובכך, אני מניח שללא מתכוון, מפחית מערכם של העושים במלאכה חשובה זו.

לסיכום, בספרו זה וורמן מציע ניתוח טקסטואלי מעולה של ספר הלימוד המרכזי של מקצוע האזרחות בישראל כיום ופורס פרשנות מרתקת על אודות האידאולוגיות הסמויות אשר משתקפות ונעדרות ממנו. בכך הוא מוסיף תרומה חשובה לדיון על הנושא. עם זאת, קיימת תחושה שבמסגרת הדיון המתמשך, חוקרים רבים בוחרים בדרך הקלה של ניתוח טקסטואלי מוגבל. אמנם מחקרים מעין אלה יכולים להוות את נקודת ההתחלה של חקירת תחומים אלו, אך הגיעה העת לפרוץ את גבולות הספרייה ולבחון כיצד ספרי הלימוד ותכניות הלימודים נלמדים בפועל בכיתות. מעניין לציין כי רעיון זה מבוסס בין השאר על ההמלצה של וורמן עצמו בדבר הצורך במחקר מסוג "פרנוסיס". בעת הזאת נוצר הצורך לבחון את האתגרים הניצבים בפני העושים במלאכה לא רק להלכה אלא גם למעשה. רק כך נוכל לחדד את הרגישות שלנו כלפי הסוגיות החינוכיות הניצבות בפני דור האזרחים הבא של מדינת ישראל.

רשימת מקורות

- Dewey, J. 1916. *Democracy and education: An introduction to the philosophy of education*. New York, NY: The Macmillan Company.
- Shulman, L. 1986. Those who understand: Knowledge growth in teaching. *Educational Researcher*, 15(2), 4-14.
- Westheimer, J., & Kahne, J. 2004. What kind of citizen? The politics of educating for democracy. *American Educational Research Journal*, 41(2), 237-269.

מאיר גלבוט

אראלה שדמי, 2012 / ארץ מאובטחת: משטרה, שיטור והפוליטיקה של הביטחון האישי. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד דקו אדום. 316 עמודים.

המסר החשוב בספרה של ד"ר אראלה שדמי, בקצה המזלג, הוא ההצבעה על התהליכים שהביאו להפרטת השיטור, לשיעבודו לאינטרסים של הגמוניות עקב העברתו לידיהם של תאגידים כלכליים, תוך שימוש בשיטור לפתרון בעיות חברתיות, בהבטחה כוזבת של שמירה על ביטחון הציבור. הפרטה זו מכרסמת בעקרונות דמוקרטיים ופוגעת בזכויות האדם, בעיקר של אוכלוסיות חלשות.

בספר מנותחת התפתחות המשטרה והשיטור בישראל, על הכוחות המעצבים אותם, מנקודת מבטה האישית והייחודית של הכותבת: "... בתור פעילה לשינוי חברתי, השואבת מאידאולוגיה פמיניסטית, אנרכיסטית ואנטי-גלובליסטית" (שם: 68). חוויותיה האישיות, המלוות את הקורא לאורך הספר, מערפלות לעתים את ההפרדה הנחוצה בחיבור מדעי בין ההשקפות האישיות ובין תיאור אובייקטיבי של אירועים וניתוחם. כבר בתחילה היא כותבת: "אני, שבאתי מחברת הסטודנטים התוססת של ירושלים באותם ימים... אשר צפתה בתדהמה בהתנהלות המשטרה כלפי 'הפנתרים השחורים'..." (שם: 13). אולם, בספר תולדות משטרת ישראל, שפורסם עשר שנים לפני כן ושהמחברת הייתה בין כותביו בעת שירותה במשטרה, נכתב: "במישור הסדר הציבורי פעלה המשטרה, בעיקר, בכיוון של ייזום מפגשים בין המפגינים... לבין הגופים הנוגעים בדבר, במגמה להגיע את הרוחות... כך גם עשתה המשטרה לפני הפגנות 'הפנתרים השחורים'" (משטרת ישראל, 2002, כרך ב': 306).

המגבלה המצוינת בספר, שהמשטרה כמעט אינה משתפת פעולה במחקר ומפרסמת נתונים מועטים בלבד, ידועה, אך אין בכך כדי לרפא את הפגם המתודולוגי החמור, המתבטא בהעדר מוחלט של תיאור השיטה של בחירת האירועים, המובאים כהוכחות לתפיסת המחברת. ליקוט אקלקטי של אירועים משרת את התזה של המחברת, אך מעיב על הספר כולו. בהעדר שיתוף פעולה של המשטרה, ניתן להשתמש במקורות אחרים, כפי שנעשה, למשל, במחקר רחב היקף שבדק את התנהגות המשטרה בהפגנות ובמחאות ציבוריות על פי כל אירועי המחאה שפורסמו בכלי תקשורת בשנים 1949-1992, וכללו יותר מ-3,500 מאירועי מחאה, תוך פירוט המתודולוגיה של איסוף הנתונים וניתוחם (ליימן-וילצ'יג, 1992). ההטיה האישית של שדמי מודגמת בדו"ח של מרכז מסווארה,

המובא כהוכחה להתפשטות גזענות במשטרה. לפיו היו בשנה אחת 17 אירועים של התנהגות משטרתית גזענית (שם: 99). הגם שכל התנהגות כזו פסולה, לא ברור אם 17 אירועים הם רבים או מועטים, והיא אינה מתייחסת למספרם ביחס למיליוני מפגשים בין שוטר לאזרח/תושב בשנה (ב־2010 היו, לפי דיווחי המשטרה, יותר מ־8 מיליון קריאות למספר הטלפון 100, יותר ממיליון אירועים שבהם נשלחה ניידת, 380,000 תיקי חקירה, 60,000 מעצרים, 14,000 תאונות דרכים, 1,200,000 דו"חות תנועה). לו הייתה הכותבת מציגה מגמה במשך כמה שנים – דיינו. אך לא מצאתי בספר נתונים כאלה, ואין מדובר בנתונים המסופקים על ידי המשטרה.

אף שנתוני המשטרה מוטים ומוגבלים, המחברת אינה עושה בנתונים המועטים הקיימים כל שימוש. כך, לדוגמה, מצוין ששיעורי הפשיעה ביחס לאוכלוסייה לא השתנו באופן משמעותי ושהפשיעה נותרת כל העת ברמה גבוהה (שם: 143). אך לפי הדו"חות השנתיים של המשטרה, ירד שיעור הפשיעה המדווחת ל־1000 נפש מ־75 לפני עשור לפחות מחמישים בשנים האחרונות. זה השיעור הנמוך ביותר מאז 1980. לפי אותם דו"חות ירדה הפשיעה בעשור האחרון בכ־30%. גם מחקרים חיצוניים תומכים בכך (רטנר ופישמן, 2009).

המחברת בקיאה בספרות הכללית בתחום זה ותומכת את מסקנותיה על משטרת ישראל במחקרים ממדינות העולם, אולם היא אינה מביאה תימוכין שאלה רלבנטיים לישראל. כך, לדוגמה, מובאת טענה מתוך מחקר הדן בפשיעה בארה"ב ובבריטניה מ־2001, שלשילוב של גורמים הקשורים ל"מודרניות המאוחרת" יש השפעה משמעותית על שיעורי הפשיעה, כמשמעות של עלייה בפשיעה (שם: 148–149). האם ספר שפורסם על הנעשה בחו"ל ב־2001 רלבנטי לירידה בפשיעה המדווחת בישראל בעשור האחרון? כך גם הטענה, ממחקר במדינות רבות בעולם, אך לא בישראל, שהמלחמה בסמים היא עיקר הפעילות המשטרתית והזירה שבה מתרחשים עיקר הפעילות המשטרתית, המעצרים והכליאה (שם: 285, 289). אך רק כעשירית מהמעצרים שמבצעת משטרת ישראל הם בעבירות סמים. אפילו בארה"ב כ־12% מהמעצרים הם בגין עבירות סמים, ובאנגליה – ארבעה אחוזים בלבד. לצערי, יש בספר דוגמאות לא מעטות נוספות לטענות שאינן עומדות במבחן הדיוק, הנדרש במחקר אקדמי.

בפרק השני נטען שהמשטרה אינה מסוגלת או אינה מעוניינת למגר את הפשיעה. אין בכך חדש, שכן גם במשטרות רבות מסתפקים בהפחתת הפשיעה ובבלימתה. כך גם המפכ"ל השני באמרו: "נראה שהחברה לא תתואר ללא עבריינות" (נחמיאס, 1962: 3). בפרסומים רבים של משטרת ישראל מדובר על סדרי עדיפויות במאבק בפשיעה, ולא על מיגורה: "אין בנמצא בכלל סוג של עבריינות שאפשר למנעו במאה אחוז" (משטרת ישראל, דו"ח שנתי, 1952: 42). הצעת הכותבת לראות בניהול פחד את העיסוק העיקרי של המשטרה אף היא אינה חדשה. תפיסה זו מצויה בפרסומים של משטרת ישראל, אם

כי לעתים במינוח חיובי כגון: "... גם אמצעי זה [סיורים רגליים] אינו יוצר ביטחון מלא... אך יש בו משום יצירת אווירה של ביטחון" (משטרת ישראל, דו"ח שנתי, 1957: 49). תפיסה זו עלתה בממצאי מחקרים משנות השבעים בארה"ב (מחקר הסיור הרכוב בקנזס-סיטי ומחקר הסיור הרגלי בניו ארק), במאמרם של וילסון וקלינג "חלונות שבורים" וגם במחקרים נוספים החל משנות התשעים של המאה שעברה (למשל, Weisburd & Eck, 2004). אולם בהמשך הפרק, כדי לחזק את התזה המרכזית הנכונה של הספר, שהמשטרה משרתת קבוצות הגמוניות במדינה, נכתב שהמשטרה היא בעלת מסוגלות מקצועית גבוהה (שם: 32). דווקא פעילות המשטרה בעת ההתנתקות, המובאת כדוגמה וכמופת לרמת מסוגלות גבוהה (שם: 276), מעידה על ההפך בדיוק. המשטרה "הצליחה" לבצע את פינוי התושבים ללא אלימות בעיקר כי התושבים עצמם החליטו על התנגדות פסיבית בלבד. גם הצלחה זו נבעה משיתוק של הפעילות השגרתית של המשטרה לתקופות ארוכות, להכשרת השוטרים לפינוי ובעת הפינוי עצמו. זאת ועוד, פעילות המשטרה בהתנתקות מצביעה על העמקת הפוליטיזציה של המשטרה, בכך שנהגה כלפי ציבור המפונים, יקירי השלטון באותה עת, ברגישות ובעדינות יוצאי דופן, לעומת פינוי אלים של הפגנות סטודנטים נגד הממשלה והגשת כתבי אישום מופרכים נגדם, שרק בעקבות הערות שופטים – בוטלו או רוככו.

טענת שדמי שרמת המסוגלות של המשטרה גבוהה, סותרת את אמירתה (הנכונה, הפעם) שהשפעת המשטרה על הפשיעה היא שולית (שם: 35). אם רמת המסוגלות של המשטרה גבוהה, כיצד ייתכן שלמרות שרוב המפכ"לים בשלושים השנה האחרונות קבעו את עבירות הרכוש כמשימה העיקרית של המשטרה בתחום המאבק בפשיעה, שיעור עבירות הרכוש המפוענחות נותר נמוך מאוד?

הפרק השלישי, הממוסמך היטב, מגדיר כמה תופעות, העומדות בבסיס השינויים המדיניים, החברתיים, הכלכליים והתרבותיים שהעמיקו את הפוליטיזציה של המשטרה והפיכתה לכוח המשרת קבוצות בעלות כוח במדינה. שינויים אלו כוללים: הטלת האחריות לביטחון הפנים על המשטרה ומיליטריזציה שלה, אבטוח המרחב הציבורי, שיטוריזציה, שיטורזים וממשליות השיטור (הגדרות מונחים אלו מצויות בספר עצמו). בפרק זה מראה המחברת, בצדק רב, כי שינויים אלו הגבירו את האיומים על הציבור הרחב ובעיקר על האוכלוסיות החלשות. מגמה זו נמשכת בימים אלו ממש, לדוגמה, בהצעת חוק שיאפשר לשוטרים להיכנס לבתים פרטיים ללא צו שופט בטיפולם בתלונות על גרימת רעש.

גם על סכנות הפוליטיזציה והשחיתות של המשטרה כבר נכתב בעבר: "המשטרה אינה נקייה מהכנסת שיקולים פוליטיים לשיקוליה המבצעיים, וששיקולים אלו נטו, בדרך כלל, לטובת המפלגה שהייתה בשלטון באותה עת... אין ספק שהמרכזיות של הביטחון במדינת ישראל והעובדה שעל משטרת ישראל הוטלו תפקידים ביטחוניים

רבים... [מעלה את החשש להרחבת 'ערוץ הביטחון'] להעמקת ההתערבות הפוליטית בשיקולי המשטרה" (גלבוץ, 1998: 24). רמת החדירה של הפוליטיקה למשטרה עלתה מאוד, וכך לדוגמה סיפר היועץ המשפטי לממשלה שראש הממשלה ביקש ממנו לאסור הפגנות (ידיעות אחרונות, 2013.5.23). לפי הידיעה, מדובר בעיקר בהפגנות של אנשי שמאל וערבים.

בפרק הרביעי מופרכת טענת המשטרה על הקצאת משאבים בלתי מספיקה. ואכן, לפי נתוני משרדי האוצר וביטחון הפנים, עלה תקציב המשטרה בעשור האחרון בכרבע, ומספר תקני השוטרים עלה מ־2005 בכעשירית. וממש לאחרונה התבטא השר לביטחון הפנים כי בשנתיים הקרובות יתוספו למשטרה כ־900 שוטרים, נוסף על 1,300 השוטרים שהתוספו בארבע השנים האחרונות (גלעד, 2013: 7). אולם טענות המשטרה המופרזות והמופרכות על מחסור במשאבים מספקות קרקע פורייה למדיניות חדשה של העברת האחריות לשיטור לגופים מחוץ למשטרה ולשיטור על ידי מתנדבים, תוך הגדרת תופעות חברתיות וטיפול בהן כבעיות ביטחוניות. על אותו רקע הורחב הפיקוח על התושבים, ובעיקר על אוכלוסיות חלשות, תוך חיזוק ההגנה על אליטות של בעלי הון.

המעבר משיטור ממלכתי לשיטור פרטי על צורותיו השונות וסמכויותו הרחבות מפורט היטב בפרק החמישי, לרבות הפיקוח הרופף של המדינה על גופי האבטחה הפרטיים והרמה המקצועית הנמוכה של המאבטחים. שדמי רואה ובצדק באכיפת חוק על ידי הגופים המספקים אכיפה אזרחית ממוסדת, שחלקם הגדול מסייע למשטרה, סכנה גדולה לערעור השוויון בחברה ולוויג'ילנטיות, הגם שאף לטענתה יש בכך פוטנציאל לתרומה חיובית. אך בין צורות האכיפה והגופים ה"מסוכנים", שעליהם יצא קצפה של שדמי, ניתן למצוא "אור ירוק", תביעות אזרחיות פרטיות נגד עסקים שאינם אוכפים את החוק המגביל עישון במקומות ציבוריים, תובענות ייצוגיות, המשמר האזרחי, עמותת "קו לעובד", "פורום תקנה" ועוד. לא שוכנעתי שהיא אינה רואה כאן את צל ההרים בלבד. התנדבות, המתועלת לפסים חיוביים ויש עליה ביקורת ופיקוח, היא אחת התופעות היותר יפות ויותר חיוביות בחברה בכלל ובחברה הישראלית בפרט, שלעתים קרובות מאוד מאזנת את הגישות הכוחניות של הממשל בכלל ושל המשטרה בפרט.

בפרק השביעי יש חזרה מסוימת על נושא הפרטת השיטור, על העברתו לידי תאגידים גדולים ועל הרחבת סמכויות המאבטחים. כן מקוננת שדמי על אבדן המונופול המשטרה על שימוש בכוח, על אף שמעולם לא היה מונופול זה מושלם. עם זאת, צודקת שדמי שתהליך זה הואץ מאוד בשנים האחרונות. השאלות ששדמי מעלה בפרק זה (שם: 208) על מהפך ההפרטה וסכנותיו חשובות ביותר. גם הצעתה להפעיל שוטרים לתפקידים מיוחדים, אפשרות המצויה בפקודת המשטרה, במקום מאבטחים פרטיים, ראויה לאימוץ (שם: 212). אך נאמנה לשיטתה, גם בכך רואה המחברת מזימה של השיטור הניאו-ליברלי. ובסיכום הפרק קובעת המחברת שקשה לטעון שהפרטת השיטור הביאה ליותר

ביטחון לתושבים, אף כי, כאמור, נתוני משטרת ישראל מצביעים על ירידה דרמטית בפשיעה (הגם ששנתונים אלו אינם מספקים את התמונה השלמה של הפשיעה). הפרק השמיני, הנקרא מסקנות ולקחים, כולל גם סקירה של אירועים, המעידים לשיטת הכותבת על אפליית מזרחים על ידי המשטרה. כדרכה, אין זה סקר שיטתי של אירועים, אלא כנראה בחירת אירועים המתאימים לתפיסת המחברת. משום מה נעלמו אירועים "אשכנזיים", שבהם השתמשה המשטרה בכוח או שלא הגנה על מפגינים, כמו: מרד הימאים (1951), הפגנות נגד שגריר גרמניה (1965) ונגד ביקור ראש ממשלת גרמניה אדנאור (1966), הפגנת שלום עכשיו בעת שנודעו אירועי סברה ושתילה (1982), הפגנת שלום עכשיו, שבה נרצח אמיל גרינצוויג (10.2.1983) ועוד. עם זאת, אין חולק כי השימוש בכוח רב ומוגזם, לרבות שימוש בנשק חם, שמור כמעט באופן בלעדי להפגנות של ערבים. גם האירועים עצמם מתוארים בצורה מגמתית. כך, למשל, אירועי ואדי סאליב והפגנות "הפנתרים השחורים" מבוססים על מקורות משניים, ולא על תעודות, המצויות לרוב באתר ארכיון המדינה או על ועדת השופט עציוני על אירועי ואדי סאליב. גם תיאור אירועי עוזי משולם ביהוד מגמתי, בכתבה שבידי המתבצרים בבית משולם היו "שישה רובים אוטומטיים בלבד", כאילו אין בהם כדי להרוג מספר רב של אנשים. גם במסקנת פרק זה ש"במשטרה ובשיטור טמון פוטנציאל אנטי-דמוקרטי שעלול להביא לסחף בעקרונות דמוקרטיים" (שם: 264), אין כל חדש, שכן הדילמה בין סמכויות אכיפה של משטרה ובין עקרונות דמוקרטיים, לרבות זכויות אדם, מלווה את המשטרה מאז הקמת משטרת לונדון לפני כמעט 200 שנה (ראו למשל Klockars, 1985: 60).

בסיכום הספר מוצגות אלטרנטיבות לשיטור. בחציו הראשון של הפרק מפורטות כמה הצעות לשיפור השיטור הקיים, שעיקרן שימור הגישה הניאו-ליברלית וחזוק השיטור הממלכתי, תוך אימוץ מגבלות לסמכויות המשטרה ובמיוחד על השיטור הפרטי. לא אפרט בסקירה קצרה זו את הצעותיה, שחשיבותן רבה מאוד והן קלות ליישום, שכן מסקנתה של שדמי עצמה היא שתיקונים אלו, אף כי יסייעו לשיפור השיטור והמשטרה, אינם אלא בבחינת "עוד מאותו דבר", ובמצב השיטור היום אין בכך די. בחציו השני של הפרק, שאמור להיות שיאו של הספר, מציעה שדמי שיטות חדשות, אך דווקא כאן היא מציינת ש"קצר המצע מלשרטט את המשטרה כשתהיה בנויה על בסיס עקרונות [השיטור המאחה]" (שם: 284). שיטות אלו קרויות כאן: שיטור של עשיית שלום, שיטור מאחה וחברות רשתיות של שלום. דא עקא, השיטות החדשות כוללות שינויים חברתיים כוללניים ולא דווקא שינויים בשיטור ובשיטותיו, לרבות הקמת סביבה תומכת חיים, הבטחת ביטחון כלכלי, אימוץ התרבות של החברה המטריארכלית, המאופיינת באמון חברתי גבוה ובכלכלת נתינה, ולכן ללא פשיעה (כמעט). כאמור, אלו שינויים חברתיים, שלא מתמקדים בשיטור ובמשטרה דווקא.

חשיבותו הרבה של הספר, כמאמר דעה ולא דווקא כספר מחקר מדעי, היא בהפניית זרקור לתופעה חמורה, המתגברת והולכת – הפוליטיזציה של המשטרה והשיטור, תוך הכפפתם לשירותן של אליטות הגמוניות, ובעיקר אליטות ההון, במסווה של ביטחון, ולתופעות השליליות הרבות המתלוות לכך. הצעותיה של שדמי לתיקון הרעות החולות הרבות של השיטור המודרני אינן מעוגנות דווקא בשמונת הפרקים הקודמים. במידה מסוימת, מידת ישימותן בדמוקרטיות המודרניות אינה רבה, שכן אני חושש שהחברה בעולם הולכת בכיוון אחר לחלוטין מזה שמתווה ד"ר שדמי. עם זאת, נותר רק לקוות שהדיון הציבורי על ספרה ועל הצעותיה יביא לחשיבה מחודשת של השיטור, בין שבכיוון שאותו מתווה ד"ר שדמי ובין שבכיוונים שונים, והכול בכוונה לרפא אפילו חלק מהמחלות של משטרות בכלל ושל משטרת ישראל בפרט.

מיכאל קרן

עמליה אוליבר-לומרמן, תמר זילבר ואבנר דה שליט (עורכים), 2013 / מנהיגים חברתיים בישראל. ירושלים: מאגנס. 294 עמודים.

ספר זה מבוסס על ראיונות שערכו דוקטורנטים בתכנית הופמן למנהיגות ואחריות באוניברסיטה העברית עם פעילים חברתיים ופעילות חברתיות בתחומים שונים. יפה עשו עורכי הספר שהביאו את דברי המרואיינים כלשונם, כחלק מן המגמה המתפתחת כיום במדעי החברה השונים לחקור את צפונותיה של חברה באמצעות סיפורי חיים. הפסיכולוגיה הנרטיבית מבית מדרשו של ג'רום ברונר מדגישה את התרומה הטמונה במעקב אחר נרטיבים שאנשים בונים ביחס לחייהם ופעילותם החברתית. כאן ניתנת לנו הזדמנות לעקוב אחר הדרך שבה נשים וגברים העוסקים בהעצמה ובקידום קבוצות אוכלוסייה מוחלשות, בפעילות פילנתרופית, חינוכית וסביבתית, ובקירוב לכבות בין ערכים ויהודים ובין דתיים וחילונים מכנים את עולמם ומגדירים את הסכיכה שבה הם פועלים. עשרת המרואיינים כוללים את יהודה משי זהב, מייסד ארגון זק"א, התעשיין והפילנתרופ דב לאוטמן, חנה קהת, מנכ"לית ארגון "קולך" הפועל למען שוויון נשים בקהילות דתיות, ד"ר אילון שוורץ, פעיל בנושאי חינוך סביבתי, המשפטנית פרופ' נטע זיו, מקימת הקליניקות המשפטיות באוניברסיטת תל אביב ופעילה בנושאי זכויות אדם, ייצוג נשים מוחלשות וזכויות אנשים עם מוגבלויות, המורה והמנהיג הקהילתי בעיר יפו, גבי עאבד, האדריכלית בות'ינה דביט, מרכזת פרויקט "ערים מעורבות" של ארגון שתיל, הלוחמת למען הכרה במעמדם האזרחי של ערבים בערים מעורבות, ראובן אברג'יל, מראשי "הפנתרים השחורים", המלחין והמחנך המוסיקלי, פרופ' מיכאל וולפה והרב יובל שרלו, ממייסדי העמותה "צוהר", העוסק בתחומי אתיקה רפואית ומטפח דיאלוג בין הציבור החילוני והדתי בישראל.

נרטיב אישי, בעיקר כזה הנבנה בעקבות שאלות מנחות, עשוי להטעות שכן הוא מכניס סדר בסיפור חיים שרבה בו הארעיות. כך, כניסתו של אדם לפעילות בתחום כלשהו עשויה להיראות לו או לה כנובעת מנסיבות חיים המוליכות אליה, כבמקרה של חנה קהת, שהעשייה החברתית נקשרת בתודעתה בניסיונותיה כבת למשפחה חרדית שגדלה בתנאי מצוקה בשכונת מאה שערים בירושלים, לגבש לעצמה זהות עצמית. זו ראייה מפוכחת ומעוררת השראה, אך כשם שלמדנו ויקטור פרנקל בחיבורו הידוע על הלוגותראפיה, "הקיום האנושי הוא, ביסודו של דבר, חריגה מעצמו ולא הגשמת עצמו".¹

הפנייה אל העשייה הציבורית נראית לעתים כנובעת פחות מן התנאים הסביבתיים שבהם הפעילים החברתיים גדלו ויותר מתעצמות נפש שהתפתחו בהם למרות התנאים הללו וכחריגה מהם. מבחינה זו סיפורם של המרואיינים מעניין יותר מניסיונם של עורכי הספר לחפש אצלם את "הממד האבולוציוני של התפתחותם המנהיגותית-חברתית" (שם: 278). ראובן אברג'יל, למשל, מפליא לתאר את ילדותו בשכונת מוסררה בירושלים ואת הפגנות המחאה שערכו הפנתרים, תוך שהוא מקפיד לציין עד כמה הפיכתו לדמות מובילה הייתה מקרית: "נקלעתי לסיטואציה", הוא מספר על ההפגנה שהפכה אותו למנהיג המונים. "משטרה, משטרה, משטרה. אני לא רואה שום דבר בהיר, הוויית חיי מתכנסת בזה ואני נואם ומדבר עליהם, לא הכנתי את עצמי ולא הכינו אותי מה להגיד אבל אני זוכר שדיברתי מהלב, מתוך הכאב שלי, ומתברר שהכאב שלי והגיגי הם היו בדיוק אותו כאב והגיגים של אותם אנשים שעמדו משתאים ליכולת הוורבלית שלי לדבר" (שם: 208).

בעוד שהורגלנו לכיוגרפיות ואוטוביוגרפיות של פוליטיקאים המתארות את מושאייהן כמי שנועדו לגדולות ואת מהלך חייהם כסיפור הצלחה, הפעילים החברתיים המשוחרחים כאן מדגישים לא אחת את הכישלון. "הייתי קצין בהתחלה מאוד בינוני, מאוד בינוני" (שם: 253), אומר הרב יובל שרלו, "יש לי את התסכול שאני לא יודע להוביל צוות" (שם: 260). במאמרו "מנהיגות שבמקרא" הדגיש התיאולוג מרטין בובר את הכישלון והמודעות עליו כמבטא את מהותה של מנהיגות. הקיום בצל, כתב, הוא המצב המקובל לגבי המנהיג המקראי. הוא נבדל מן המנהיג המשיחי בכישלוננו, באי-ההתאמה ההולכת וגדלה בינו לבין ההיסטוריה המובילה אותו לניסיון להתגבר עליה.²

בות'ינה דביט מייצגת כיום מנהיגות שכזו. האישה הישראלית-פלסטינית, ילידת רמלה, עוסקת כאדריכלית ופעילת ציבור בערים המעורבות בישראל בנושאי תכנון, חינוך, ביטחון אישי, עידוד התנדבות והדיפת ניסיונות ההדרה של האוכלוסיות הערביות החיות בהן. היא מסרבת לתואר מנהיגה: "מנהיג רוצה להיות במרכז העניינים ואני לא שם, אני אוהבת להיות קצת יותר בצל וכיחד עם אנשים מאשר במרכז" (שם: 177). היא ערה לחשיבות ההתמקצעות שהכניסה למאבקים שבהם היא מעורבת, אך כאשת מקצוע היא גם מודעת לקושי למדוד הישגים בחברה שבה היכולת להשפיע על שינוי עמדות היא מוגבלת, ומודה כי ייתכן שהחברה האזרחית נידונה לכישלון אל מול הגזענות הגואה במקומות רבים כגון עיר הולדתה רמלה.

הנרטיבים השונים המופיעים בספר מגלים בני אדם שאינם חשים כי שר ההיסטוריה רוממם מעם אלא כאלה שנתקלו בבעיות ממשיות הדורשות פתרון ומצאו עצמם נרתמים לכך. "בני מאובחן עם אספרגר", אומרת פרופ' נטע זיו העוסקת בין השאר בחינוך ללימודי מוגבלויות. "ההתמודדות עם הדבר הזה שנקרא disability או difference היה אצלי פשוט עניין של יום יום" (שם: 134). המשפטנית שהקימה מפעל לתפארת

של קליניקות משפטיות לנזקקים אינה רואה זאת כהגשמת חזון, כדרך שעורכי הספר מייחסים לה, אלא כחלק ממסלול התפתחות מקצועי ואישי הכולל למשל מלגה מטעם הקרן החדשה לישראל, מנטורים שהיו לה בתקופת לימודיה, ותכונות אישיות כגון אהבת הניהול. גם דב לאוטמן שהפך מתעשיין ויזם לפעיל ציבורי וחברתי מייחס את פעילותו הענפה בתחום הדו-קיום בין יהודים וערבים בישראל, בין השאר, לאינטרס התעשייתי שלו כנשיא חברת "דלתא" להלבשה תחתונה. "ידעתי שצריך להוציא את התפירה מהארץ. בהתחלה חשבתי לפתוח מפעל במזרח אירופה אבל בסופו של דבר חשבתי, 'למה לי ללכת למזרח אירופה או למזרח הרחוק, כשיש פה, במרחק נסיעה באוטו, מדינה שהשכר בה יותר זול'. כך הקמנו מפעל במצרים, שמעסיק היום 4000 עובדים" (שם: 43).

העדויות הקושרות את פעילותם החברתית של המרואיינים בצרכים אישיים ומשפחתיים שדרשו פתרון או באינטרסים כלכליים ממשיים, מוסיפות להן גוון של אמינות ומצביעות על בסיס ממשי ומוצק המאפיין רבות מפעילויות החברה האזרחית בישראל אל מול פוליטיקה המתאפיינת בניתוקם של נבחרי העם מן הצרכים והאינטרסים הממשיים של הציבור. הספר תורם תרומה חשובה בהביאו את דברה של החברה האזרחית מפיהם של גברים ונשים הפעילים בתחומיה השונים ומאפשר הצצה, אם גם חטופה מדי, אל טיבה של החברה האזרחית בישראל, שבחלקים ממנה קיים עדיין יסוד עדתי חזק ולא תמיד תודעה אזרחית רחבה יותר. ראש ארגון זק"א, יהודה משי זהב, למשל, מתאר את חייו כחייל בשירות עדת החרדים הקיצונים בירושלים. הוא עמד בראש ארגון המחותר החרדית "קש"ת" שפרצה לאתרים ארכיאולוגיים, שרפה תחנות אוטובוסים, והניחה מטעני חבלה בפתח חנויות שמכרו סחורה בלתי מקובלת על העדה. הוא קושר את הקמת ארגון זק"א, העוסק באיסוף חלקי גופות של חללים, באירוע טרור שחווה, וכנראה בשל כך הוא זוכה בהערה מצד מראייניו, כי "גילינו מישהו שאינו רחוק מאיתנו ומתרבותנו" (שם: 13), אך הוא נותר בכל מעשיו נאמן ל"עם ישראל" (שם: 26) ולא למדינה הריבונית הכוללת יותר מעם אחד והדורשת התחשבות בחוקיה. נהפוך הוא, האיש ממשיך להתבשם בהתנהגות לא חוקית הראויה לכאורה לעושים במלאכת קודש כגון עזרה לאישה עגונה באמצעות בריונים, שפרצו לביתו של בעלה לפנות בוקר והכריחו אותו לתת לה גט. לדבריו, "כשפקיד אומר לי זה הנוהל, אני שואל אותו: 'מה זה נוהל?' זה לא הלכה למשה מסיני" (שם: 31).

המעבר מן העדתיות אל האזרחות הוא בינתיים, כך נראה, בעיקר נחלת בני המיעוט הערבי בישראל כגון המורה והמחזאי העיוור גבי עאבד, ערבי נוצרי העוסק אף הוא, כמשי זהב, במלאכת קודש – עזרה בחינוך, תרבות, דיור ורווחה במסגרת האגודה למען ערביי יפו. עאבד החל את דרכו הציבורית במסגרת ארגוני הקהילה הקתולית ביפו, אך משגילה את הניצול שמנצלים פוליטיקאים את העדות השונות בישראל באמצעות פרנסיהן,

בעיקר בערבי בחירות, עבר במודע מן המישור העדתי לפעילות חברתית-לאומית, או בלשונו, "לדאוג לאוכלוסייה בכללותה ולמעמד של המיעוט הלאומי-ערבי ביפו, ולא להיות קשור לאנשים בעלי אינטרסים עדתיים ומפלגתיים. זה חיבר אותי מאוד לזהות ולהשתייכות שלי כאזרח במדינה הזו בהיותי מיעוט לאומי ולא רק מיעוט עדתי" (שם: 146). סיפור חיים זה המדגיש את היציאה מן העדתיות אל האזרחות מבשר את האפשרות לדו-קיום של אזרחי ישראל אל מול מציאות פוליטית שבה הגזענות העדתית מרימה ראשה ומאיימת על המרקם החברתי כולו ועל קיומה של ישראל כמדינה ריבונית.

הערות

- 1 ויקטור פרנקל. 1970. האדם מחפש משמעות. תל אביב: דביר, 134.
- 2 מרטין בובר. 1964. "מנהיגות שבמקרא", במרטין בובר, דרכו של מקרא. ירושלים: מוסד ביאליק.

תמר כתריאל

אודי לב, 2007 / הדרך אל הפנתיאון: אצ"ל, לח"י וגבולות הזיכרון הישראלי. ירושלים: כרמל. 491 עמודים.

בספר זה מוסיף אודי לבל נדבך חשוב לעיסוק בפוליטיקה של הזיכרון בישראל באמצעות דיון נרחב ומדוקדק במאבק על סמלי הזיכרון הלאומי, שניטש בין מפא"י לרוויזיוניסטים בשנים שלפני קום המדינה ובמהלך ולאור התהפוכות הפוליטיות שליוו אותה מאז הקמתה. כפי שנרמז בשמו של הספר, הדיון בו נבנה על המוטיבים של הכלה והדרה מן "המרכז המקודש" של האתוס הלאומי, כפי שאלה מתממשים בפרקטיקות מדינתיות של הכרה והוקרה בשדה הזיכרון הקולקטיבי. מן הבחינה התיאורטית, מחקר זה מעוגן בתפיסה שמכירה בחשיבות שיש לפוליטיקה של סמלים לצד ומעבר לפוליטיקה של אינטרסים, ולחשיבותו של המשא ומתן הנמשך שמקיימת החברה לגבי הבנייתו של הזיכרון הקולקטיבי במרחב הציבורי. גישה זו מקובלת במחקרים שעוסקים בגלגוליו של הזיכרון הקולקטיבי בהקשרים חברתיים והיסטוריים שונים, ואשר ניזונים מגישתו ההבנייתית של ההיסטוריון אריק הובסבאום. עם זאת, הספר מתייחד במשקל שהוא מעניק לדיון במהלכיהם ובהשפעתם של מנהיגים ספציפיים (בן גוריון, ז'בוטינסקי, בגין), על הנטיות והמאויים האישיים המיוחסים להם. מרכיב זה של הדיון נעשה במונחים פסיכו-היסטוריים, תוך שימת דגש על הממשק שבין מחקר היסטורי לדיון פסיכולוגי אשר מאמץ עמדה של one man politics. השער הראשון בספר (מתוך חמישה) מוקדש לפריסת מסגרת תיאורטית זו וכן לדיון היסטורי בשורשי העימות בין מפא"י לרוויזיוניסטים, שבמסגרתו מצאו עצמם "הפורשים" מחוץ לגבולות הפנתיאון הלאומי – דיונים המהווים בסיס להמשך הניתוח.

השער השני של הספר, המתייחס לשנים 1948-1963, מוקדש לסיפורו של המאבק על עיצוב הזיכרון הקולקטיבי הישראלי תוך התמקדות במאמץ המדינתי המאורגן שנוהל על ידי קבוצת פוליטיקאים בתנועת העבודה בהנהגתו של בן גוריון, להשתמש בעמדת הבכורה שלה ביישוב היהודי כדי לתחום את משאבי ההכרה הלאומית כך, שלוחמי אצ"ל ולח"י לא יזכו להיכנס אל תוך הפנתיאון. כפי שעולה מן הדוגמאות הרבות שמביא המחבר, מהלכי הדרה אלה – שכללו אי-מתן סיוע רפואי לנפגעי לוחמי המחתרות, אי-הכללתם ברשימות נופלים המונצחים באנדרטאות זיכרון ובטקסי הנצחה, העדר אזכור שמם ופועלם בספרות המלחמה הרשמית ובחומרי לימוד לבתי ספר ועוד – כל אלה נעשו

באמצעות תקנות וחוקים שהגבילו את ההכרה הממסדית בהתאם להשתייכויות ארגוניות צבאיות בתקופות מסוימות בעת המאבק על קום המדינה. מסכת חוקים ותקנות זו נתנה גיבוי לאטימות ממסדית – להתעלמות מפניות קורעות לב של הורים שכולים, לגרירת רגליים ביישום החלטות מיטיבות גם כשאלו נתקבלו, ולביסוס אפליה ממוסדת בעבודת הזיכרון הלאומית במהלך למעלה משלושה עשורים. הפוליטיקה של ההיסטוריוגרפיה והשכול נבחנת בספר בזירות שונות – ביחס לספרי זיכרון, בדיון הפרלמנטרי ובערכאות משפטיות, והיא מתייחסת לסוגיות שונות כמו עיצוב המרחב הציבורי (אנדרטאות, בתי קברות צבאיים, הר הרצל), עיצוב השפה ועיצוב שפת הזיכרון והקוממיות. מעל כל אלה מרחפת רוחו של בן גוריון, שלטענת המחבר היה האחראי העיקרי לניהול מלחמת החורמה בתביעותיהם של יוצאי המחטרות, ובעיקר הורים שכולים של הנופלים מקרב אנשי מחטרות הימין, להכללה בפנתיאון הלאומי.

השער השלישי, שמתייחס לשנים 1963–1977, דן בתקופה שבה הדרה זו אותגרה שוב ושוב על ידי לוחמים לשעבר של אצ"ל ולח"י במסגרת ארגונים וולונטריים שפעלו להנצחת לוחמי המחטרות. בתקופה זו, שהמחבר מכנה "עידן האמביוולנטיות", הופיעו יוזמות הנצחה שביקשו לערער על תרבות ההנצחה שהתמסדה בהשראת ה"ממלכתיות" של תקופת בן גוריון ואשר יצרו סדקים בחומת הפנתיאון הישראלי. חלקן עוררו פולמוסים חריפים ברמה הלאומית – כגון הפולמוס על העלאת עצמותיו של ז'בוטינסקי לישראל, או הפולמוס על ספר תולדות ההגנה, בית ההגנה ויום ההגנה, מיזמים שמטרתם הייתה לאזן את הפעילות הספרותית-הנצחתית הענפה של יוצאי המחטרות בשנים שלאחר קום המדינה במסגרות מקומיות וארציות של שיח אלטרנטיבי. הדיון מדגים היטב עד כמה – בסופו של דבר – מאמצי ההדרה לא צלחו, ושדה הזיכרון נשאר תוסס וממאן להיכנע לתכתיבים של המרכז הפוליטי.

שערו הרביעי של הספר עוסק בשנים 1977–2002, ומקיף את התקופה שלאחר המהפך אשר העלה לשלטון את הליכוד ומנחם בגין בראשו, והעניק – לראשונה – עמדת בכורה לליכוד כמעצב הזיכרון הלאומי. הסיקור של מהלכי עבודת הזיכרון שהתבצעה בתקופה זו מקיף מגוון נושאים ומחלוקות שעלו לראשונה, או הועלו מחדש, על בימת ההנצחה הישראלית באופן שנתפס על ידי הרוויזיוניסטים למודי ההדרה כפעולות "תיקון", ועל ידי יוצאי מפא"י, שכוחם הפוליטי הלך ותש (וקולם נשמע אך מעט בספר זה), כמפגני התרסה. כך, שינוי מערך הכוחות הפוליטיים ונטישת ה"ממלכתיות" ששלטה בכיפה בשנים הקודמות, הנכיחו קולות חדשים בזירת ההנצחה הלאומית אך גם גררו עימותים חדשים. הפנתיאון הישראלי הורחב כך, שכלל קבוצות נוספות של מרטירים כמו הנופלים במסגרת פעילויות אצ"ל ולח"י, עולי הגרדום וחברי מחתרת ניל"י. הוא כלל גם אבות לאומיים חדשים כמו זאב ז'בוטינסקי ויאיר שטרן שזכו להכרה רטרואקטיבית. יוזמות אלו של פוליטיקה סמלית התגלגלו לעתים לעימותי זיכרון כמו במקרה של סוגיית

המצעד הצבאי בשנת השלושים למדינה, במקרה של יוזמת החקירה המחודשת של פרשת ארלוזורוב, והעיצוב המחודש של הטבעת הספינה אלטלנה. פרק זה מציג תמונת זיכרון חלופי לתמונת הזיכרון ההגמוני שעיצב את התודעה הלאומית בתקופת מפא"י. הוא מראה כיצד שיח הזיכרון האלטרנטיבי, שהרוויזיוניסטים ניסו לקדם לחזית הבמה ללא הצלחה בעשורים הראשונים שלאחר קום המדינה, חלחל אל מרכז הזירה בשנותיו של הליכוד בשלטון. שיח זה, המזוהה כ"לאומי" ולא "ממלכתי", ערער על הבלעדיות של גרסת הזיכרון שקידם בן גוריון באמצעות פוליטיקת זיכרון של הכרה והכלה, אשר פתחה את הפנתיאון ל"פורשים" ולמודרים למיניהם שבעבר לא הורשו להיכנס בשעריו. השער החמישי מסכם את סוגיית ההכלה וההדרה שביחס אליה סרטט המחבר את ראשית המאבק על "גבולות הזיכרון הישראלי" (כדבר תת-הכותרת של שער זה) לאורך הספר כולו, ומסמן את הרלבנטיות שלה לפוליטיקת הזיכרון של היום. כך, הספר מציג עיון בפרק הראשון של פוליטיקת הזיכרון הישראלי – "הראשון מעימותי הזיכרון הישראלי, בראשית הפוליטיקה של השכול הישראלי, בתחילת הניסיונות לעצב את ההייררכיה של הגבורה וההקרבה הישראלית, ובתחילתם של מיקוחי ההנצחה הישראליים" (שם: 455). אך הוא עושה זאת כדי "ללמד על גיוסו של העבר למען הפוליטיקה של ההווה והעתיד" (שם). לטענת המחבר, בהקשר העכשווי חל שינוי מרחיק לכת בשדה המאבק על הזיכרון הישראלי, והמאבק איננו על גבולות הפנתיאון אלא על הקיום עצמו. יוצאי מפא"י וחרות, שנאבקו זה בזה על עיצוב שדה הזיכרון במהלך שנות בינוי האומה, מוצאים עצמם כעת מגנים יחדיו על הנרטיב הציוני, שמעלה על נס את "מגש הכסף" ואת שיח ההקרבה שנקשר אליו מפני אלה הבאים לערערו. לדבריו, "לראשונה ניצבים בעימות זה לוחמי העבר וגבוריו בחזית אחת, כחלק ממחנה ציוני, ונאבקים יחד במי שפועל להפיכתו של המיזם הציוני לזיכרון, ותו לא" (שם: 472). לא ברור לקורא מדוע, לגבי דידו של המחבר, השינוי במערך הכוחות והעמדות בשדה הזיכרון אמור להיות מופקע מן הדיון על מאבקים פרשניים בין גרסאות זיכרון שונות, ולהידרש למונחים קיומיים שאינם עולים בקנה אחד עם הגישה הפרשנית שהספר מציג ומדגים היטב. נראה לי שפרשנות זו למאבקי הזיכרון של היום – שמצביעים על גבולות הזיכרון שמקופל במה שהמחבר קורא לו "נרטיב ציוני" (בניגוד ל"פוסט ציוני" או "אנטי-ציוני") – מעלה שאלות לגבי התפיסה המוגבלת של הקשר בין פוליטיקה לתרבות הזיכרון שעומדת ביסוד הדיון שבספר.

דיון זה, כמתבקש ממחקר שמתמקד במאבק על הזיכרון, יוצא מן ההנחה, שיוצאת מחוזקת במחקר עצמו, שכפי שחוזר ואומר המחבר בניסוחים שונים – "הכול פוליטי". אך כפי ששדה הזיכרון מובנה באמצעות פרקטיקות של סלקציה, הנכחה, הנצחה והטקסה, גם השדה הפוליטי נתון להבניה חברתית ולהגדרות מתחרות. מהו "הפוליטי" שמבצבץ מתוך הדיון במאבקי הזיכרון שהספר עוסק בהם? לא מדובר כאן בפוליטיקה של אינטרסים

בתחרות על משאבים חומריים, שהרי בעיקרו כל הצדדים במאבקי הזיכרון שנידונים בספר היו שותפים לשאיפה לריבונות יהודית במסגרת מדינת עצמאית. כאן המאבק על הזיכרון הוא מאבק על שליטה במרכז הסימבולי ובמשאבי כבוד ויוקרה הנסמכים אליו – קורבנו של מי נחשב ושל מי לא? פעולותיהם של מי ימוסגרו כראויות להכרה (ואפילו לתהילה) ושל מי לא? מתי פעולות דומות זוכות לאותה מידת הכרה ומתי לא? פוליטיקה זו של הכרה וכבוד מתקיימת במסגרת הדת האזרחית של מדינת הלאום. כפי שלימדנו ג'ורג' מוסה בספרו הנופלים בקרב (1990), ההיסטוריה של הלאומיות המודרנית קשורה קשר הדוק לפולחן הנופלים, שהוא אחד המנגנונים הטקסיים שבאמצעותם המדינה מוקירה את זכר בניה אך גם הופכת את מוראות המלחמה וכאב האבדן לנסבלים יותר. ספר היסטורי חשוב זה של מוסה איננו נזכר בספר (אף כי ישנו אזכור אחד של ספר אחר של אותו מחבר). נראה לי שהתייחסות מעמיקה לטיעון שמוסה מעלה הייתה מיטיבה עם הדיון שספרו של לבל מציע. היא הייתה מסייעת לכותב להכיר במשותף הרב שבין השחקנים החברתיים שמאבקהם עומדים במרכז הספר ואשר אפשר את ההתכתשות בין שני המחנות הרבה לפני ששניהם אותגרו על ידי שחקנים עכשוויים בשדה הזיכרון. שאלת המאבק על חלוקת הקרדיטים לגבי המהלכים הגדולים והקטנים שננקטו במאבק על קום המדינה, שאותו הספר מיטיב לתאר, היא רק חלק מן הסיפור שמקופל בין דפיו. חלקו האחר נוגע למנגנונים המדינתיים שמטפחים אתוס הרואי של הקרבה, אשר – כפי שמוסה מראה ביחס לאירופה – מסייע לטשטוש המציאות הממשית של שדה הקרב, ותורם לנורמליזציה של המלחמה ולנטרול הספקות שמתעוררים בציבור לגבי מקומו של האתוס המיליטריסטי בחברות מודרניות. אותם שמתעקשים שלא להעלים ספקות אלה בוויכוח העכשווי, יסכימו עם המחבר ש"הכול פוליטי". עם זאת, הם יבקשו גם לדבר על פוליטיקה שאיננה מתמקדת רק במתן הכרה ממסדית לפעילויות לחימה מוסכמות (או לא מוסכמות) אלא על כזו שגם שואלת על הצידוק למלחמות ועל התבונה ומידת האחריות שבניהולן. זו תפיסת פוליטיקה אחרת, כזו שאיננה מובילה להתפייסות עם הכאב והשכול שמלחמות מולידות, הרואיות ככל שתהיינה. נראה לי שדווקא ספר שמיטיב כל כך להביא קולות מושתקים למרכז הבמה, ולהצביע באופן מאיר עיניים על הדינמיקה של תהליכים היסטוריים שמשנים לחלוטין את מאזני הכוחות בשדה ייצור הזיכרון, היה אמור להישאר פתוח לאפשרות שקולות שמודרים מן השיח של היום יוכלו להביא את בשורת המחר. ואולי אפילו יבוא היום שבו ימצא מי שיקרא לזה "תיקון". הכול פוליטיקה.

מקור

מוסה, ג'. 1990. הנופלים בקרב: עיצובו מחדש של זיכרון שתי מלחמות העולם. תל אביב: עם עובד.